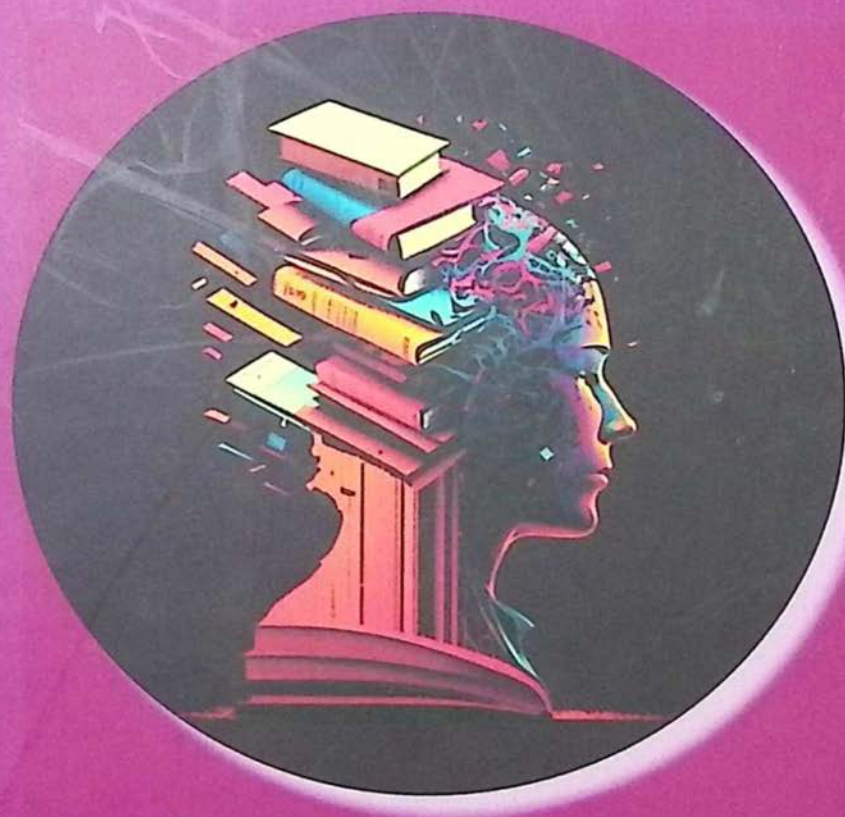

F.U. QODIROVA, Z.X. XUSNUDDINOVA

TIFLOPSIXOLOGIYA

930.2
Q-34.

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
OLIY TA'LIM, FAN VA INNOVATSIYALAR VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

F.U. Qodirova, Z.X. Xusnuddinova

TIFLOPSIXOLOGIYA

DARSLIK

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MAKTABGACHA
VA MAKTAB TA'LIMI VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
AXBOROT RESURS MARKAZI
1-FILIALI

«Yangi chirchiq» O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI MAKTABGACHA
VA MAKTAB TA'LIMI VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI
TOSHKENT 2025
AXBOROT RESURS MARKAZI

-14715/172-

UO'K 930.2 .
KBK 63.3(5Y36)
Q-34

F.U. Qodirova, Z.X. Xusnuddinova

Tiflopsixologiya / darslik. –T.: «Yangi chirchiq book»
nashriyoti, 2025. – 124 b.

Mazkur darslik 60110400-maxsus pedagogika ta'lim yo'rialishi uchun tuzilgan bo'lib, tuzilishi va mazmuni, nazariy va amaliy yo'naltirilganligi, qo'laniladigan bo'limlarining maqsadga yo'naltirilgan ravishda ketma-ketligi hamda mavzularining aniqligi alohida ahamiyat kasb etadi. Tiflopsixologiya fani asosiy ixtisoslik fani hisoblanadi. Tiflopsixologiya darsligida materiallar o'quv rejada amalga oshirish rejalashtirilgan umumiy pedagogika, umumiy psixologiya, maxsus pedagogikaning klinik asoslari, maxsus pedagogika (mutaxassislikka kirish) kabi fanlar bilan uzviy aloqadorlikda bayon etilgan. Darslik maxsus pedagogika yo'nalishidagi talabalari, malaka oshirish va qayta tayyorlash kursi tinglovchilari, amaliyotchi maxsus pedagoglar, o'qituvchilar, ilmiy xodimlar hamda ota-onalar uchun mo'ljallangan.

Taqrizchilar:

CHDPU "Maxsus pedagogika" kafedra dotsenti **U.Y.Fayziyeva**
QDPI "Maxsus pedagogika" kafedrasi katta o'qituvchisi pedagogika fanlari bo'yicha falsafa fanlari doktori (PhD) **M.S.Maxmudova**

O'zbekiston Respublikasi Oliy ta'lim, fan va innovatsiyalar vazirligining 2023 yil 25 avgustdagi 391-sonli buyrug'iga asosan darslik sifatida nashrga tavsiya etilgan.

ISBN 978-9910-9027-5-8

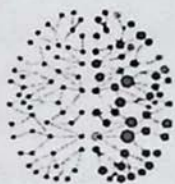
KIRISH

Mamlakatimizda ta'lim tizimida davlat siyosati darajasiga juda katta e'tibor qaratilmoqda. Hozirgi kunda barcha sohalarida bo'lgani kabi maxsus pedagogika sohasida ham katta o'zgarishlar sodir bo'lmoqda. Har qanday mamlakatning kuchi uning intellektual salohiyati bilan belgilanadi. Barkamol shaxs tarbiyasini tashkil etish barcha davrlarda ham ijtimoiy jamiyatning muhim talabi va asosiy maqsadi bo'lib kelgan. Tabiiyki, hozirgi ta'lim islohotlari sharoitida ham barkamol shaxs tarbiyasi muhim ahamiyat kasb etmoqda. Jamiyat rivojining hozirgi bosqichida yuz berayotgan ijtimoiy-iqtisodiy, manaviy-ma'rifiy o'zgarishlar ta'lim sohasini tubdan isloh qilish, rivojlangan demokratik davlatlar darajasida, yuksak ma'naviy va axloqiy talablarga javob beruvchi yuqori malakali, zamonaviy kadrlar tayyorlash hamda ta'lim-tarbiya jarayonini takomillashtirish orqali samaradorlikni oshirishni taqozo etmoqda. Mamlakatimizda ta'lim tizimiga davlat siyosati darajasida e'tibor qaratilmoqda. Bunga birgina misol O'zbekiston Respublikasining 2020-yil 23-sentabrdagi O'RQ-637-son "Ta'lim to'g'risida"gi qonuni. Unda uzluksiz ta'lim tizimining har bir bo'g'inida ta'lim va tarbiya, bolalarni o'quv fanlari bo'yicha muayyan bilimlarni egallashlari barobarida, ularning bilim olishga bo'lgan ehtiyoji, mustaqil va ijodiy fikrlash, tashkilotchilik qobiliyatlari, amaliy tajriba va mehnat ko'nikmalarini rivojlantirish, milliy va umuminsoniy qadriyatlarga asoslangan ma'naviy-axloqiy fazilatlarini, atrof-muhitga ongli munosabatni tarkib toptirishi lozimligi qayd etilgan. Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'limini rivojlantirish maqsadida esa, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 13-oktabrdagi PQ-4860-son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim-tarbiya berish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 18-apreldagi PQ-209-son "Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar uchun ixtisoslashtirilgan maktab-internatlarda ta'lim berish sifatini oshirish hamda ular faoliyatini

yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi, 2022-yil 18-apreldagi PQ-407-son "O'zbek imo-ishora tili va brayl alifbosini rivojlantirish bo'yicha qo'shimcha chora-tadbirlari to'g'risida"gi qarorlari, O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2021-yil 12-oktabrdagi 638-son "Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarga ta'lim berishga oid normativ-huquqiy hujjatlarni tasdiqlash to'g'risida"gi qarori qabul qilingan. Ular ta'limi uchun yangi imkoniyatlar ochilib, yangi shart-sharoitlar yaratilib, adolatli ijtimoiy siyosat olib borilmoqda. Shu bilan birga, ularning huquqlari qonun bilan belgilab qo'yilmoqda.

Ushbu darslik oliy ta'lim muassasalarining 60110400-maxsus pedagogika yo'nalishidagi talabalari, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasa va inklyuziv ta'lim sharoitida faoliyat olib borayotgan o'qituvchilar hamda ota-onalar uchun mo'ljallangan.

Darslik yordamida ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning rixiy rivojlanishining o'ziga xosligi, pedagogik-psixologik tasnifi, bilish va hissiy-emotsional hamda faoliyat jarayonlari haqida bilib olish mumkin.

I BOB. TIFLOPSIXOLOGIYA FANINING UMUMIY MASALALARI

1-MAVZU: TIFLOPSIXOLOGIYANING NAZARIY ASOSLARI

1-§. Tiflopsixologiyaning predmeti, vazifalari va usullari

“Psixologiya” soʻzi yunoncha “psyche - ruh, logos - ilm-fan” soʻzlaridan kelib chiqqan. Shunday qilib, psixologiya - bu ruh haqida ilmiy bilim. Qadim zamonlardan boshlab psixologiya boshqa fanlar, koʻpincha falsafa, tibbiyot, biologiya doirasida rivojlangan.

“Psixologiya” atamasi ilmiy dunyoda birinchi marta XVI asrda paydo boʻlgan.

Keyinchalik psixologiya oʻz tadqiqotlarini ancha kengaytirdi va inson faoliyati, ongsiz jarayonlarni oʻrganishni boshladi, shu bilan birga avvalgi nomini saqlab qoldi. Shunday qilib, psixologiya - bu ruhiy hodisalarni oʻrganadigan fan. Atrofdagi haqiqatni his qilish va qabul qilish, diqqat, xotira, tafakkur, tasavvur va nutqdan iborat kognitiv jarayonlar yordamida anglash amalga oshiriladi. Boshqa ruhiy hodisalar insonning xatti-harakatlarini boshqarish, muloqot jarayonini tartibga solish uchun zarurdir, bu ruhiy holatlar (maʼlum bir vaqt davomida ruhiy faoliyatning alohida tavsifi) va ruhiy xususiyatlar (odamning eng barqaror va muhim ruhiy xususiyatlari).

Tiflopsixologiya (yunoncha-tiphlos-koʻr) soʻzma-soʻz tarjima qilganda koʻzi ojizlarning psixologiyasi, ammo hozirgi vaqtda bu atamaning maʼnosi sezilarli darajada kengaydi va nafaqat koʻrlarning, balki zaif koʻruvchilarning ham psixologiyasini anglatadi. Tiflopsixologiya - psixologiya fanining mustaqil tarmogʻi boʻlib, uning oʻz mavzusi bor, bu koʻrish qobiliyati tubdan buzilgan (koʻr va zaif koʻruvchi) shaxslarning psixikasi hisoblanadi. Soʻnggi paytlarda pedagogika va psixologiyani, sotsiologiya va koʻzi ojizlarning hayoti

va faoliyatini o'rganishga qaratilgan boshqa fanlarni birlashtirgan yangi tushuncha "tiflologiya" ishlatilmoqda.

Tiflopsixologiya sohasidagi yetakchi mutaxassis A.G.Litvak ko'rish o'tkirligi 0 dan (to'liq ko'rlik yoki mutlaq ko'rlik) 0,2 gacha bo'lgan, eng yaxshi ko'radigan ko'z (qisqa ko'rishning yuqori chegarasi), shuningdek, ko'rish maydoni keskin toraygan (10° gacha) shaxslar tiflopsixologiya *obyekti* deb ataydi. A.G.Litvak ko'rishda nuqsoni bo'lgan shaxslar ruxiyatini tiflopsixologiya fani deb atagan. Tiflopsixologiya *predmeti* uning asosiy vazifasini aniq belgilaydi: haqiqiy materiallarni to'plash jarayonida ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarning ruhiyatini o'rganish, uning rivojlanishi va namoyon bo'lish qonuniyatlarini, ko'rish nuqsonlari bo'lganida ruhiy faoliyat mexanizmlarini aniqlash.

Tiflopsixologiyaning *vazifalari*:

ko'rish nuqsonlarining kompensatsiya mexanizmlarini o'rganish;

ko'rishda nuqsoni bo'lgan shaxslarning salohiyatli imkoniyatlarini aniqlash;

ko'rishda nuqsoni bo'lgan shaxslar bilan korreksion-pedagogik ishlarning psixologik asoslarini ishlab chiqish;

ko'rishda nuqsoni bo'lgan shaxslarni jamiyatga integratsiyalashning psixologik asoslarini ishlab chiqish.

Tiflopsixologiyaning asosiy vazifalarida yana biri tiflopsixologik tadqiqotlar uchun boshlang'ich nuqta bo'lishi kerak bo'lgan umumiy, yosh, pedagogika va psixologiya yutuqlariga tayanish orqali muvaffaqiyatli hal qilinishi mumkin. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarga pedagogik ta'sir, ta'lim va tarbiya usullari va vositalarini nazariy asoslash tiflopsixologiya tomonidan hal qilinadigan eng muhim vazifalardan biridir. Umumiy psixologiya singari tiflopsixologiya ham bir qator ijtimoiy va tabiiy fanlar bilan chambarchas bog'liq. Ko'rishda nuqsoni bo'lganlarning psixikasini o'rganishning murakkabligi shundaki, ushbu ta'rifga tushuvchi shaxslar kontingenti nuqsonlarning

xususiyati bo'yicha ham, asosiy ko'rish funksiyalari buzilishining darajasi bo'yicha ham juda xilma-xil (o'tkirlik, ko'rish maydoni).

Tiflopsixologiya umumiy psixologiya metodlarini o'z ichiga oladi va ularni o'z ehtiyojlarini hisobga olgan holda o'zgartiradi. Metodlarga laboratoriya va tabiiy tajriba, kuzatish, faoliyat mahsulotlarini o'rganish, sotsiometriya kiradi.

Umumiy va tiflopsixologik tadqiqotlarning asosiy metodologik tamoyillari: determinizm tamoyili, ong va faoliyat birligi tamoyili; faoliyatda psixikaning rivojlanish tamoyili. Metodologik tamoyil - metodologik paradigmaning normativ koordinati yoki ma'noli makonlar tarmog'ida adashib qolmaslik va strategik maqsadlarni ko'rish imkonini beruvchi qiymat yo'nalishi.

Ko'zi ojizlarning ruhiy hayoti va faoliyatining xususiyatlariga bo'lgan qiziqish asrlar osha ildiz otadi. Ko'zi ojizlarning "ruhiy hayoti" haqidagi ta'riflarni antik faylasuflar asarlarida, qadimgi sharq qo'lyozmalarida topish mumkin. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan shaxslar ruhiy faoliyatni tavsiflashga birinchi urinish fransuz ma'rifatchisi D.Didro (1713 - 1784) tomonidan "Ko'zi ojizlar to'g'risida maktublar" kitobida, keyinchalik esa mashhur "Ensiklopediya" asarida ("Ko'zi ojiz" bo'limi) bayon qilingan. Ko'zi ojizlarning psixikasini o'rganish XIX asrning 70-yillariga to'g'ri keladi (Vilgelm Vundt - 1879), ular introspeksiya - o'z-o'zini kuzatish orqali amalga oshiriladi. Ulardan eng o'ziga xos va fundamentallari M.Siseranning "Ko'zi ojiz to'g'risida ko'zi ojiz" monografiyasidir.

2-§. Inson hayotidagi ko'rishning o'rni va ko'rishning buzilishi oqibatlari

Insonning ko'rish qobiliyati atrofdagi dunyoni aks ettirishida juda katta rol o'ynaydi. Filogenez jarayonida inson "optik mavjudot" (S.L.Rubinshteyn) sifatida shakllangan, bu bir tomondan, yer yuzida hayot mavjud bo'lishi uchun yorug'likning ahamiyatiga, boshqa

tomondan esa, to'g'ri yurishdan boshlab, insonni hayvonot dunyosidan ajratib turishiga olib kelgan bir qator omillarga bog'liq.

Filogenez (yun. phylon — avlod, qabila), filogeneya — tirik organizmlar hamda ular taksonomik guruhlari: olam, tip (bo'lim), sinf, turkum (tartib), oila, avlod (turkum, urug') va turlarning tarixiy taraqqiyoti. 1866 yilda "Filogenez" termini nemis olimi E.Gekkel tomonidan fanga kiritilgan.

Ruhiy faoliyat - bu o'z mohiyatiga ko'ra aks ettiruvchi faoliyat bo'lib, antropogenez jarayonida insonda normal hayot faoliyati uchun zarur bo'lgan tashqi dunyodan ma'lumotlarning tushishini ta'minlaydigan analizatorlarning murakkab tizim. Ushbu tizimda gnostik deb nomlangan, ya'ni eng katta kognitiv qiymatga ega bo'lgan his-tuyg'ular va idroklarning negizida bo'lgan ko'rish, eshitish va ta'sirli-kinestetik tizimlar birinchi o'rinda turadi. Shuni yodda tutish kerakki, ushbu analizatorlar kompleksida hissiy aks ettirish jarayonida ko'rish asosiy rol o'ynaydi.

Ko'rish analizatori funksiyasining to'liq yoki qisman buzilishi natijasida hissiy idrok sohasi va, tabiiyki, keyinchalik bo'lib o'tadigan reflektiv faoliyat qanchalik zarar ko'rishini tushunish uchun, ko'rishning inson reflektiv faoliyatida qanday funksiyasi borligini ko'rib chiqaylik.

Yorug'lik energiyasini qabul qilishga moslashgan inson ko'zi, atrofdagi dunyoni aniqlashda ajoyib qobiliyatga ega bo'lib, alohida-alohida obyektlarni va ularning o'rtasidagi fazoviy munosabatlarni yorug'lik bilan ajratib oladi. Shu bilan birga, ko'rish analizatori juda yuqori sezgirlikka ega. Ko'z retseptorlari yorug'lik detektorlarining eng zo'ridir. Yorug'lik hissi paydo bo'lishi uchun atigi bir necha kvant kerak bo'ladi va agar uni qabul qilish uchun ideal sharoitlar (to'liq shaffof havo va boshqalar) yaratilishi mumkin bo'lsa, unda odam yonayotgan shamni taxminan 27 000 metr masofada ko'rish mumkin.

Ko'rish sezgisi va idrok insonga eng keng qamrovli, nozik farqlangan ma'lumotlarning eng ko'p miqdorini beradi. Shuni aytish

joizki, bir kunda odamning ko'z bilan o'rnatgan ko'rinishlari soni taxminan 100 000 ga yetadi, garchi, albatta, ularning hammasi ham ongdagi ma'lumotlar bo'lib qolmasa ham, bu sezgirlik bilan izohlanadi.

I.M.Sechenov ko'zning sakkiz toifadagi belgilarni ajrata olishi haqida yozgan: rang, shakl, kattalik, uzoqlik, yo'nalish, jismonanlik, xotirjamlik va harakat, bu esa ko'rishning haqiqiy fazoviy munosabatlarini to'g'ri aks ettirishga imkon beradi.

Albatta, ko'rish atrofdagi dunyoni to'g'ri aks ettiruvchi sezgirlik idrokining yagona tuzilmaviy birligi emas, ammo, S.L.Rubinshteyn yozganidek, ko'rish bizga obyektlarni eng mukammal, haqiqiy his qilish qobiliyatini beradi. Ko'rish tajribasi samaradorlikdan eng ko'p ajralib turadi, ularda ayniqsa hissiy qarashning nuqtasi kuchli. Ko'rish hissi - insonning eng "obyektlashtirilgan" sezgisi. Shuning uchun ular bilim olish va amaliyot uchun juda katta ahamiyatga ega.

Ko'rish sezgisi va ta'siri nafaqat bilim olish va amaliy faoliyat uchun katta ahamiyatga ega, balki estetik tajribalarning cheksiz manbai hisoblanadi. Ko'z rangni ko'rish uchun ehtiyojni his qiladi. Biror bir bulutli kunda quyosh nurlari manzaraga tushib, yorug'likdagi narsalarning ranglari ko'rinadigan bo'lib qolganda, bizda bo'lgan yoqimli hayajonni eslaylik.

Ko'rish deyarli har qanday faoliyatda muhim rol o'ynaydi. Inson ko'rish qobiliyati yordamida bajarilgan harakatlarning to'g'riligini kuzatib boradi. Masalan, yozish qobiliyatini shakllantirishda qo'l harakatlarini nazorat qilishni normal ko'radigan bola vizual ravishda amalga oshiradi. Ko'r odam bu holatda qo'li bilan harakatlarni nazorat qiladi. Bu esa yozuv qobiliyatini rivojlantirishni yanada murakkablashtiradi.

Ko'rish qobiliyatining qisman yo to'liq yo'qolishi, ko'p hollarda, hissiyotlar sohasi bilan bog'liq bo'lgan eng jiddiy va o'zgarmas yo'qotishlarga olib kelishi aniq. Ko'pgina psixologlar hissiy tajribalarning kamayishi ruhiyga qanday ta'sir etishini ta'kidladilar. S.L.Rubinshteyn bu borada quyidagilarni yozgan: "Hech qanday

tavsifdan, qanchalik yorqin bo'lsin, ko'r dunyodagi rang-baranglikni, kar esa uning musiqaliligini o'zi qabul qilganidek anglay olmaydi; hech qanday psixologik traktat sevgi, kurashish ishtiyoqi va ijod quvonchini o'zi boshdan kechirmagan odamni o'rniga olmaydi, agar u buni o'zi boshdan kechirganida edi".

Ko'z stimullarini qabul qilish imkoniyati yo'qligi yoki jiddiy cheklovlari ruhiy rivojlanishdagi nuqsonlarga olib keladi, bu esa zamonaviy psixologik adabiyotlarda deprivatsion shikastlanish deb ataladi.

Ruhiy deprivatsiya - subyektga uning asosiy (hayot) ruhiy ehtiyoqlarini yetarli darajada va uzoq vaqt davomida qondirish imkoniyati berilmagan hayotiy vaziyatlar natijasida yuzaga kelgan ruhiy holat.

Ushbu ta'rifning mualliflari bunday ehtiyojlar sezgirlik ehtiyojlari, ya'ni muayyan miqdorda va sifatda tashqi qo'zg'atuvchilarga (stimulyatorlarga) bo'lgan ehtiyoj, shaxsni integratsiyalashni ta'minlaydigan ota-onalar, tengdoshlar va boshqalar bilan ijtimoiy aloqalarga bo'lgan ehtiyoj va nihoyat, o'rganish va keyinchalik o'zini o'zi ro'yobga chiqarish, muayyan ijtimoiy rollarni egallash uchun shart-sharoitlar mavjud bo'lishiga bo'lgan ehtiyojdir.

Yuqorida aytib o'tilganlardan kelib chiqib, ko'rish qobiliyati buzilishi nafaqat sensor (ko'rish qobiliyati) deprivatsiyasini, balki hissiy (afektiv) va ijtimoiy deprivatsiyani ham keltirib chiqaradi. Xatti-harakatlarda, somatik holatda sezilarli va juda xilma-xil o'zgarishlar, ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarda tez-tez neyropsik kasalliklar kuzatiladi.

Neyropsik kasalliklar - astenik nevroz, astenonevrotik sindrom, affektiv kasalliklar.

Ko'rish qobiliyati patologiyasi (ko'rish o'tkirligi pasayishi, ko'rish maydonining torayishi, rang va ranglarni farqlash qobiliyatining buzilishi) ko'zi ojizlarning ruhiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Kvantitativ o'zgarishlar, asosan, sezgi idrok sohasida kuzatiladi: ko'r va zaif ko'ruvchilarda ko'rish sezgisi va idroklari sezilarli darajada

kamayadi yoki butunlay yo'qoladi, shunga ko'ra tasavvurlar soni kamayadi, bu esa tasavvur tasvirlarini shakllantirish imkoniyatlarini cheklaydi. Ko'rish qobiliyatiga ega bo'lgan shaxslarning ruhiyatining sifat xususiyatlariga kelsak, ular psixik faoliyatning deyarli barcha sohalarida turli darajada namoyon bo'ladi: tahlilchilarning o'zaro ta'sir qilish tizimi o'zgarib, tasvirlar, tushunchalar, nutq shakllanishi jarayonida muayyan o'ziga xos xususiyatlar paydo bo'ladi, fikrlash faoliyatida tasvir va tushuncha nisbati buziladi, hissiy-irodali sohada va shaxsning ba'zi xususiyatlarida alohida o'zgarishlar kuzatiladi, yo'nalish faoliyati o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi.

Ko'rish funksiyasining to'liq yoki qisman buzilishi jismoniy rivojlanishga ham ta'sir qiladi, bu esa ko'zi ojizlarning harakat erkinligining cheklanishiga olib keladi. Kam harakatli hayot tarzi o'z navbatida mushaklarning bo'shashishiga, skeletning deformatsiyasiga, ichki organlarning ishlamasligiga olib keladi.

Umuman olganda, ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarda (spontane, tuzatilmaydigan rivojlanishda) somatik zaiflik (yurak-qon tomir tizimining funksional yetishmasligi, somato-vegetativ nuqsonlar) kuzatiladi, yurish-turish buziladi, motorikada o'zgarishlar kuzatiladi. Gipokineziya, ya'ni harakatlar susayishi keng tarqalgan. Ko'pincha asab tizimining, ayniqsa vegetativ tizimining buzilishi qayd etiladi. Ba'zi hollarda, hissiyot afferentatsiyasining keskin pasayishi bilan bog'liq shaxsning psixopatologik o'zgarishi mumkin.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarning ruhiy va jismoniy rivojlanishidagi hatto eng umumiy ko'rsatilgan o'zgarishlar, ko'rish qobiliyatidagi nuqsonlarni to'liq va tezroq bartaraf etish va ularning oqibatlarini oldini olish uchun ularning ruhiyatini maxsus o'rganish zarurligini yetarlicha aniq ko'rsatadi.

2 §. Tiflopsixologiyaning ahamiyati va boshqa fanlar bilan aloqasi

Tiflopsixologiya predmeti uning asosiy vazifasini aniq belgilaydigan haqiqiy materialni to'plash jarayonida ko'r va ko'rish qobiliyati past odamlarning ruhiyatini o'rganish, uning rivojlanishi va namoyon bo'lish qonuniyatlarini, ko'rish nuqsonlari bilan aqliy faoliyat mexanizmlarini aniqlash. Ushbu vazifalar quyidagi jihatlarida hal qilinishi kerak:

a) oddiy ko'ruvchilarga ham, ko'rish nuqsonlari bo'lgan shaxslarga ham xos bo'lgan psixikaning rivojlanishi va namoyon bo'lishining asosiy qonuniyatlarini ochib berish;

b) faqat ko'r va ko'rish qobiliyati past bo'lganlarga xos bo'lgan ruhiy hodisalarning o'ziga xos qonuniyatlarini ochib berish;

v) psixikaning rivojlanishi va namoyon bo'lishining ko'rish patologiyasining darajasi va xususiyatiga va nuqsonning paydo bo'lish vaqtiga bog'liqligini aniqlash;

d) umuman g'ayritabiiy rivojlanishga xos xususiyatlarni aniqlash.

Ushbu asosiy muammolarni hal qilish tiflopsixologiya oldida turgan bir qator xususiy nazariy va amaliy masalalarni o'rganish jarayonida amalga oshiriladi. Bularga, masalan, individual aqliy jarayonlarning bog'liqligini va ularning rivojlanish xususiyatlarini vizual analizatorning funksional holatiga bog'liqligini aniqlash, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning aqliy faoliyatidagi saqlanib qolgan analizatorlarning rolini aniqlash, hissiy sohani toraytirganda kognitiv va mehnat faoliyati uchun maqbul sharoitlarni topish, ko'rlikning individual xususiyatlarini shakllantirishga ta'sirini o'rganish kabi vazifalar kiradi. Albatta, bularning barchasi tiflopsixologiya hal qilishga mo'ljallangan dolzarb muammolarning faqat kichik qismini aks ettiradi. Ammo bu ro'yxat ham tiflopsixologik bilimlarni to'plash va nazariy tushunish nafaqat ilmiy tizimni yaratish, balki ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish va tarbiyalash amaliyoti, ular bilan turli darajalarda (maktabgacha ta'lim muassasalari,

maktablar, o'quv va ishlab chiqarish korxonalari) abilitatsiya va rehabilitatsiya ishlarini olib borish uchun qanchalik muhimligini ko'rsatadi. Shu bilan birga, shuni ta'kidlash kerakki, tiflopsixologik tadqiqotlar sohasidagi aniq yutuqlarga qaramay, hal qilinmagan masalalar doirasi shu qadar kengki, bugungi kungacha tiflopsixologiyada uning hayoti talablaridan biroz orqada qolmoqda. Faqat ta'lim va tarbiya nazariyasi va amaliyoti o'rtasidagi tafovutni kamaytirish g'ayritabiiy bolalarning aqliy rivojlanish jarayonlarini dasturlash imkonini beradi. Tiflopsixologiya tiflotexnika uchun ham zarurdir, chunki faqat ko'rish qobiliyati zaif odamlarning aqliy xususiyatlarini (sezuvchanlik chegaralari, idrok etish xususiyatlari, reaksiya tezligi va boshqalar) bilish asosida tashqi dunyodan olingan ma'lumotlarni yangi qabul qilish kanallari yordamida qurilmalarni yaratish mumkin.

Shubhasiz, tiflopsixologiyaning asosiy vazifasi - ko'zi ojizlar va zaif ko'ruvchilar psixikasini o'rganish, uning qonuniyatlarini ochib berish - faqat umumiy, tiflopsixologik tadqiqotlar uchun boshlang'ich nuqta bo'lib xizmat qiladigan rivojlanish va pedagogik psixologiya yutuqlariga tayanish orqali muvaffaqiyatli hal qilinishi mumkin. Umumiy psixologiyada ochilgan bir qator qonuniyatlar ko'r va zaif ko'rish qobiliyatining rivojlanishi va namoyon bo'lishida o'z tasdig'ini topadi. Shunday qilib, idrok etish xususiyatlari, unumli yodlash shartlari, g'oyalarni shakllantirish qonuniyatlari, shaxsning asosiy barqaror xususiyatlari va boshqalar oddiy ko'radiganlar uchun ham, ko'rish funksiyalari buzilgan odamlar uchun ham umumiydir. Albatta, tiflopsixologiyada umumiy psixologik qoidalarni har biri alohida holatda qo'llash umumiy tendensiyalarni va o'ziga xos ko'rinishlarni aniqlash uchun ularni eksperimental tekshirishni talab qiladi. Umumiy psixologiya va uning bir qator sohalarida to'plangan bilimlardan foydalanish tiflopsixologiyaning jadal rivojlanishiga yordam beradi.

Tiflopsixologiya faqat umumiy psixologiya nazariyasi va faktlaridan foydalanadi deb o'ylamaslik kerak. Shuningdek,

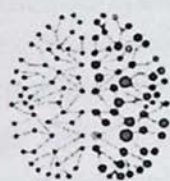
tiflopsixologiyani umumiy psixologiya uchun ahamiyatini ham qayd etish lozim. Tiflopsixologiya vizual analizator faoliyatining to'liq yoki qisman buzilishi sharoitida inson psixikasini tabiiy va laboratoriya eksperimental o'rganish imkoniyatini beradi, chunki I.P.Pavlov, "tabiatning shafqatsiz tajribasi" psixikaning nafaqat patologik, balki normal namoyon bo'lishining mohiyatiga chuqurroq kirib borishga imkon beradi. Taniqli psixolog L.S.Vygotskiy: "Oddiy turdan chetga chiqish, rivojlanish jarayonlaridagi patologik o'zgarish ... bu maxsus jihozlangan tabiiy eksperimentga o'xshaydi, u ko'pincha hayratlanarli kuch bilan, qiziqish jarayonining haqiqiy tabiati va tuzilishini bizga ochib beradi".

Tiflopsixologiya hamda umumiy psixologiya bir qator ijtimoiy va tabiiy fanlar, eng avvalo, falsafa va sotsiologiya bilan chambarchas bog'liqdir.

Tiflopsixologiya uchun tibbiyotning ayrim sohalari, birinchi navbatda, anatomiya, fiziologiya, ko'rish organlarining patologiyasi, shuningdek, yuqori nerv faoliyati fiziologiyasi va patologiyasi bilan bog'liqligi alohida ahamiyatga ega.

Shunday qilib, tiflopsixologiya psixologiya fanining mustaqil tarmog'i bo'lib, bir qator ijtimoiy va tabiiy fanlar bilan keng tarmoqlangan aloqalarga ega hamda uning rivojlanishining muhim omili hisoblanadi.

Sanab o'tilgan fanlararo aloqalarning fundamental asosini o'rganish obyektining umumiyliigi, ya'ni inson va uning faoliyati ijtimoiy, fiziologik, psixologik va boshqa ko'plab omillar bilan belgilanadi.

2-MAVZU: KO'RISHDA NUQSONI BO'LGAN BOLALARNING RUHIY RIVOJLANISHNING O'ZIGA XOSLIGI

1-§. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda psixikaning rivojlanishi

Avvalgi mavzularda ko'rish funksiyasining buzilishi inson rivojlanishiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi, chunki ko'rish faoliyatni aks ettirish va nazorat qilishda katta rol o'ynaydi. Keling, bu ta'sir qanday namoyon bo'layotganini ko'rib chiqaylik, lekin shuni ta'kidlash kerakki, bu ta'sir psixikaning turli tarkibiy qismlari uchun bir xil bo'lishi mumkin emas, chunki ko'rishning turli ruhiy funksiyalarni shakllantirishdagi roli va uning ruhiy faoliyatning alohida turlarida ishtirok etishi bir xil emas. Ko'rish qobiliyati chaqaloqning hayotining ilk kunlaridan boshlab, uning yo'nalishni aniqlash faoliyatida asosiy rol o'ynaydi. Shaxsning barqaror xususiyatlarini shakllantirishda u to'g'ridan-to'g'ri qatnashmaydi. Ko'rish qobiliyatining buzilishi faqatgina ruhiy rivojlanishdagi nuqsonlarga olib keladigan noqulay vaziyatlarni keltirib chiqarishi mumkin. Bu sohada yuzaga keladigan kamchiliklarni tarbiya va ta'lim jarayonida bartaraf etish mumkin.

Sensor nuqsonlari sharoitida psixikaning rivojlanishi masalasi ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi shaxslarning aksariyatida (90 foizgacha) ko'rish qobiliyatining nuqsonlari tug'ma yoki erta ortirilganligi bilan bog'liq.

Ko'rish o'tkirligining pasayishi yoki jiddiy buzilishi, avvalo, insonning biologik va ijtimoiy omillar bilan o'lchanadigan asosiy aks ettiruvchi xususiyatiga ta'sir qiladi. Dastlab bu faollik biologik xususiyatga ega bo'lib, biologik va fiziologik faollik asoschisi N.A.Bernshteyn ko'rsatganidek, atrof-muhitga moslashishga qaratilgan. Dastlabki faollik insonning ontogenetik rivojlanishi davrida

organik ehtiyojlar (oziq-ovqat) va ma'lumot izlash-qidiruv faoliyatiga asos bo'lgan bir qator shartsiz reflekslarda amalga oshiriladi. Ikkinchisi esa, shuningdek, shartsiz reflekslarga asoslangan.

Ko'rish qobiliyati buzilishi, ayniqsa, mo'ljal olish faoliyatini qiyinlashtiradi, chunki dastlabki faoliyat tadqiqot xususiyatiga ega (refleks "Bu nima?"). Faollikning rivojlanishi nafaqat insonni o'rab turgan narsalarni bilish istagini qondirish qobiliyatiga, balki tashqi ta'sirlarga ham bog'liq bo'lib, ular xohishning paydo bo'lishini belgilaydi. Zaif ko'ruvchi va ayniqsa ko'zi ojiz bolalarda tashqi ta'sirlar soni sezilarli darajada kamayadi. Faollikning pasayishi eng ko'p maktabgacha yoshda kuzatilmoqda. Ko'zi ojiz maktabgacha yoshdagi bolaning asosiy xususiyatini ta'kidlab, L.I.Solntseva yozishicha, u ko'zi ojiz bolaning rivojlanishida sog'lom ko'ruvchi bolaning rivojlanishidan umumiy orqada qolish bilan bog'liq... Ko'zi ojiz bolaning umumiy rivojlanishi biroz sekinlashishi tasavvurlar zaxirasi kamligi, harakatlanish sohasi yetarli darajada mashq qilinmasligi, o'zlashtirilgan makon cheklanganligi, eng muhimi esa atrofdagi dunyoni o'rganishda kamroq faolligi bilan bog'liq. Boshlang'ich sinf o'quvchilarining ham faolligi pasayishi sezilarli darajada kuzatiladi. Ko'zi ojiz bolalarning faoliyatini tavsiflab, B.I.Kovalenko va N.B.Kovalenko shuni ta'kidlashdiki, agar ko'zi ojiz bolalar o'qitish jarayonida buni tashkiliy va tizimli ravishda yengib o'tishni o'rganmasa, ko'zi ojizlik va uning oqibatlari o'zlashtirgan narsalarni amaliyotda, ayniqsa mehnat faoliyatida qo'llash imkoniyatini va faolligini kamaytiradi. Ushbu faoliyat kamchiligi sababli... ko'zi ojizlarda ko'proq uchraydi, zaif ko'ruvchilarda kamroq uchraydi. Ammo asta-sekin, kompensatsiya jarayonida, muntazam pedagogik ta'sir tufayli ko'zi ojizlarning tafakkur faoliyati faollashadi va yetarlicha yuqori darajaga yetishi mumkin.

Dastlab, faoliyatning pasayishi, ba'zi ko'zi ojizlarda, ayniqsa tug'ma ko'zi ojizlarda juda katta bo'lishi mumkin bo'lgan shartsiz yo'nalishni qidirish refleksining kamayishi bilan namoyon bo'ladi.

Yo'nalishni belgilash refleksining pasayishi va to'xtashi bu refleksni ko'p marotaba salbiy qo'llab-quvvatlashi bilan (qidiruv faoliyatidagi muvaffaqiyatsizliklar, narsalar bilan to'qnashganda og'riqli his-tuyg'ular bilan bog'liq va boshqalar), shuningdek, uzoqdan va kuchli ta'sir qiluvchi yorug'lik va rang qo'zg'atuvchilari yo'qligi bilan izohlanadi. Faollikning pasayishi bolaning xatti-harakatlarida, atrofdagi haqiqatni o'zlashtirishi tezligida yaqqol namoyon bo'ladi.

"Ko'zi ojiz bolalar", — deb yozadi B. I. Kovalenko va N. B. Kovalenko, — sezgi va idrok jihatidan juda cheklangan. Ular juda passiv va harakatsiz. Ko'ruv sezgilarning yetishmasligi ushlar harakatlarini minimallashtiradi. Bola cho'zilmaydi, yopishmaydi, emaklamaydi, tutqichlarga tayangan holda turmaydi.

Emaklash davri bir necha yilga kechikadi, ko'pincha boshni lat yeyishidan himoya qilish uchun oyoqlari bilan oldinga emaklash kuzatiladi, tik turish, yurish qobiliyati va ko'nikmalari ikki-uch yilga kechikadi.

Muloqotga bo'lgan ehtiyojning yetarli emasligi sababli nutqning rivojlanishi uch-to'rt yilga ortda qoladi.

Shunga o'xshash, ammo unchalik aniq bo'lmagan faollikning pasayishi zaif ko'ruvchi bolalarda ham kuzatiladi. Bu obyektlarni vizual aniqlashdagi qiyinchiliklar, birinchi vizual differentsiat-siyalarning kechikishi va eng muhimi, yaqin atrofdagi predmetlar bilan tanishish istagi yo'qligi bilan bog'liq.

Bundan tashqari, indikativ refleksning salbiy mustahkamlanishi hissiy faoliyatning dastlabki motivatsiyasiga — hissiyotlarga bo'lgan ehtiyojni shakllantirishga, "idrok etish istagi" ga va shuning uchun aks ettirish faoliyatiga salbiy ta'sir qiladi.

Shunday qilib, psixikaning tashqi stimulyatsiyasining pasayishi va atrof-muhitga moslashishdagi qiyinchiliklar tufayli faoliyatning pasayishi, idrok etish ehtiyojining rivojlanmaganligi bolaning aqliy rivojlanishiga, birinchi navbatda uning indikativ va kognitiv faoliyatiga jiddiy ta'sir ko'rsatadi.

UZBEKISTON RESPUBLIKASI MAKTABGACHA
VA MAKTAB TA'LIMI VAZIRLIGI
CHIRCHIQ DAVLAT PEDAGOGIKA UNIVERSITETI

AXBOROT RESURS MARKAZI

Biroq, ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarni tarbiyalash va o'qitish bo'yicha ko'plab tadqiqotlar va amaliyotlar shuni ko'rsatadiki, ushbu salbiy omillarning ta'siri ma'lum darajada zararsizlantirilishi mumkin. Maxsus tashkil etilgan ta'lim va tarbiya jarayonida faollikni, idrok etish ehtiyojlarini, shu jumladan faoliyatda saqlanib qolgan analizator tizimlarini rag'batlantirish orqali ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilar ruhiyatining rivojlanishiga normal ko'ruvchilarning rivojlanishiga yaqinlashadigan yangi yo'nalish berilishi mumkin.

Shu bilan birga, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolaning aqliy rivojlanishi vizual funksiyalarning yo'qolishi yoki chuqur buzilishi bilan bog'liq o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Umuman olganda, ular, birinchidan, bir qator aqliy jarayonlar (sezgi, idrok, tasavvur) nuqson chuqurligiga bevosita bog'liq bo'lib chiqadi va ba'zi aqliy xususiyatlar (rang sezgisi, idrok tezligi va boshqalar) patologiyaning xususiyatiga ham bog'liq; ikkinchidan, ko'rish o'tkirligining pasayishi bilvosita ta'sir ko'rsatadigan aqliy jarayonlar va holatlar mavjud (masalan, tafakkur, uning rivojlanishi ma'lum bir nuqtaga qadar idrok va g'oyalarga bog'liq), uchinchidan, psixikaning bunday tarkibiy qismlari mavjud bo'lib, ular nuqson chuqurligidan va ko'rish patologiyasining tabiatidan mustaqil bo'lib chiqadi (dunyoqarash, e'tiqodlar, temperament, tashqi ko'rinishlaridan tashqari, xarakterning axloqiy xususiyatlari).

Shu bilan birga, psixikaning rivojlanishining ko'ruv funksiyalar holatiga bog'liqligi ushbu jarayonning yakuniy natijalarida emas, balki uning dinamikasida namoyon bo'lishini esga olish kerak. Boshqacha qilib aytganda, vizual funksiyalarning buzilishi rivojlanishning kechikishiga olib keladi, bu esa tegishli ta'lim va tarbiya sharoitida rivojlantiriladi. Shunday qilib, hatto ko'zi ojizlarda ham yetarli tasavvurlar va tushunchalarni shakllantirish, turli xil ko'nikmalarni avtomatlashtirish, me'yordan tubdan farq qilmaydigan zarur ixtiyoriy fazilatlarni tarbiyalash mumkin. Biroq, bunday natijalarga erishish jarayoni uzoq vaqt talab etadi.

2-§. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan shaxslarda ruhiy-asab kasalliklari

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarda shaxsiyatning psixopatologik o'zgarishi holatlarini ko'rib chiqayotganda, ularning paydo bo'lishi va namoyon bo'lishi sezilarli darajada ko'rish nuqsonining paydo bo'lish vaqtiga (tug'ma yoki erta orttirilgan va balog'at yoshida paydo bo'lgan), uning chuqurligi (total (to'liq), qisman ko'zi ojizlik, zaif ko'ruvchi)ga bog'liqligini yodda tutish kerak.

Tug'ma yoki erta orttirilgan ko'rish nuqsonlari bo'lgan bolalarning xatti-harakatlaridagi og'ishlarni o'rgangan psixopatologlarning ta'kidlashicha, shaxsiyat psixopatiyasi hissiy yetishmovchilik va oilaviy tarbiyaning noqulay sharoitlariga bog'liq bo'lib, ikkinchisi ko'zi ojizlikdan ko'ra to'g'ri tarbiya bilan, asosan kompensatsiya bo'ladigan psixikaga ko'proq zararli ta'sir ko'rsatadi.

V.F.Matveyev oilada ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolani tarbiyalash uchun uch xil noqulay sharoitlarni aniqlaydi:

1) giper-g'amxo'rlik, uning davomida bola yumshoq muhitda o'sadi, qiyinchiliklardan himoyalangan, qoida tariqasida, tengdoshlaridan ajratilgan. Bu tashabbusni, mustaqillik istagini cho'ktiradi;

2) "oila kumiri" – bunda oila a'zolarining butun diqqat-e'tibori bolaga qaratiladi, uning jismoniy nuqsoni boladan yashiriladi (birinchi holatda bo'lgani kabi, u tengdoshlaridan ajratilgan), bolaga uning yuksak iqtidori haqidagi fikrlar va hokazolar bilan singdiriladi;

3) befarqlik, bolaning ehtiyojlari va manfaatlariga befarqlik, shafqatsizlik, uning jismoniy zaifligini eslatishda namoyon bo'ladigan gipo-g'amxo'rlik va e'tiborsizlik. Shunday qilib, bolaning shaxsiyati oiladagi munosabatlarning tabiatiga, uning xususiyatlariga (otonalarning alkogolizmi, to'liq bo'lmagan oilalar va boshqalar)ga bog'liq bo'lib chiqadi.

Maktabgacha yoshdagi bolalarda fobiyalar kuzatiladi (yolg'iz qolishdan qo'rqish, begona odamlarning borligi va boshqalar),

ishonchsizlik, boshqalar bilan munosabatlarda ehtiyotkorlik, turli xil stereotiplar shakllanadi.

Maktab yoshiga kelib, ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarda psixogen kelib chiqishi bo'lgan individual patokarakterologik xususiyatlar paydo bo'lishi mumkin. Ular bolaning o'zining pastligini anglashining natijasidir. Bu yoshda bolalar patologik fantaziyaga moyil bo'lib, 10-11 yoshda o'zining eng yuqori cho'qqisiga chiqadi va 17-18 yoshda yo'qoladi. 10-11 yoshda "nevrotik pedantriya" paydo bo'ladi, boshqalarga nisbatan shubha va hushyorlik ("munosabatlar g'oyasi") rivojlanadi, bu 15-17 yoshda rivojlanish cho'qqisiga yetadi. Shu bilan birga, og'riqli uyatchanlik, zaiflik va yolg'izlikka intilish paydo bo'ladi, garchi ba'zi o'spirinlar va yigitlarda xatti-harakatlardagi nuqsonni (giperkompensatsiya g'oyasi) e'tiborsiz qoldirib, tajovuzkorlik, jasoratni kuzatish mumkin. Tez-tez autizm holatlari paydo bo'ladi – o'z qobig'iga kirib ketish (tashabbusning yo'qligi, harakatsizlik, erishib bo'lmaslik, kirishib ketmaslik). O'smirlik va o'spirinlik davrida patokarakterologik rivojlanish asosan tormoz turi bo'yicha sodir bo'ladi. Bu bolalar sezgirlik, tashvish, norozilik, zaiflik, o'z-o'zidan shubhalanish, izolyatsiyani kuchaytirishi bilan ajralib turadi. Bundan tashqari, qo'zg'aluvchan (bolalar ta'sirchan, asabiy, egosentrik, qasoskor) va aralash (ingibitor va qo'zg'aluvchanlik belgilarini birlashtiradigan) turlari mavjud.

Shuni yodda tutish kerakki, ruhiy kasalliklarning namoyon bo'lishi ko'rish buzilishining etiologiyasi va davomiyligiga bog'liq emas. Ikkinchisi faqat nuqsonning chuqurligi bilan bog'liq. Shuning uchun, zaif ko'rish bilan, bu buzilishlar zaiflashgan shaklda namoyon bo'ladi va zaif ko'ruvchilarning katta qismida ular butunlay bo'lmaydi.

Voyaga yetganida (keyinchalik turli ta'sirlar asosida) paydo bo'ladigan ko'zi ojizlikda ruhiy reaksiyaning tabiati shaxs xususiyatlariga bog'liq. Boshqalarga qaramlik qanchalik yuqori bo'lsa, uning nuqsonga bo'lgan munosabati shunchalik keskin bo'ladi. Odatda bu reaksiyalar tabiatan nevrotik bo'lib, o'z joniga qasd qilish fikrlari va

harakatlari (o'z joniga qasd qilishga urinishlar) bilan birga keladi, hissiy ziddiyat paydo bo'ladi va tashvish holati rivojlanadi.

Psixopatologiyada nevrotik reaksiyaning uch bosqichga ajratiladi:

1) o'tkir, reaktiv;

2) o'tish davri (3 oygacha), bu davrda yoki nuqsonga moslashish sodir bo'ladi yoki shaxsiyat tuzilishidagi patoxarakterologik o'zgarishlar rivojlanadi (masalan, shaxsiyat autizmi);

3) shaxsning psixopatiyasi, ya'ni turg'un patoxarakterologik xususiyatlarning shakllanishi.

Oxirgi holat rehabilitatsiya ishlarini imkon qadar tezroq boshlash zarurligini ko'rsatadi. O'z vaqtida psixologik va psixoterapevtik yordam ko'zi o'jiz shaxsning psixopatiyasining oldini olishga va uni birinchi (o'tkir) bosqichda ko'rlikka reaksiya sifatida yuzaga keladigan ruhiy tushkunlik holatidan yoki kuchaygan ta'sirchanlik holatidan chiqarishga yordam beradi.

3-MAVZU: KO'RISHDA NUQSONI BO'LGAN BOLALARNING PEDAGOGIK TASNIFI

Ko'rish qobiliyati deb - ko'rish analizatori orqali atrofdagi voqelikni his qilish va idrok etishga aytiladi.

Miya tashqi dunyo haqidagi eng ko'p taassurotlarni ko'rish analizatori orqali oladi, ya'ni haqiqiy obyektlar va hodisalar haqidagi tasavvurlarni shakllantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega. Ko'rish analizatori yordamida turli xil predmetlarning (yorug'lik, rang, kattalik) muhim xususiyatlari o'rganiladi, fazoda mo'ljal olinadi, tasviriy va me'moriy san'at idrok etiladi va tabiatdagi murakkab o'zgarishlar kuzatiladi.

Ko'ruv analizator bir qator xususiyatlar bilan ajralib turadigan eng murakkab va eng mukammal organ. U teri-tuyish, teginish, hidlash, eshitish analizatorlari bilan yaqin aloqada bo'lib, ular bilan murakkab dinamik aloqa tizimlarini hosil qiladi. Shu sababli, vizual funksiya boshqa funksiyalarning faoliyatiga ta'sir qiladi, ular bilan murakkab, sintetik tasvirlarni kompleks ravishda shakllantiradi, real dunyo obyektlari va hodisalarini aks ettiradi.

Ko'rish analizatorining buzilishi atrofdagi voqelikni bilishda sezilarli qiyinchiliklarni keltirib chiqaradi, ijtimoiy aloqalarni toraytiradi, bolaning mo'ljal olishini, ko'plab faoliyat turlari bilan shug'ullanish imkoniyatlarini cheklaydi.

KO'RISHDA NUQSONLARINING KELIB CHIQISH SABABLARI

TUG'MA

Sabablari: homilaga patologik omillarning ta'siri (yallig'lanish jarayonlari, metabolik kasalliklar). Genetik omillar - ba'zi ko'rish nuqsonlarining irsiy o'tishi.

ORTTIRILGAN

Sabablari: miya ichi, ko'z ichi qon ketishi, murakkab tug'ilish jarayonida boshning shikastlanishi, tug'ruqdan keyingi davrda miyaning travmatik shikastlanishi. Markaziy asab tizimining kasalliklari (meningit), grippdan keyingi asoratlar va travma.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar ko'ruv analizatorning buzilish darajasiga ko'ra 2 toifaga bo'linadi.

Ko'zi ojiz bolalar (total ko'rmaslik)

Zaif ko'ruvchi bolalar

Ko'zi ojiz (total) - ko'rish sezgilari (yorug'likni idrok etish va rangni farqlash) butunlay yo'q bo'ladi.

Ko'zi ojizlikda ko'ruv o'tkirligi 0 foizdan 0,04 foizgacha (4 %) bo'ladi.

Zaif ko'ruvchi - yorug'likni idrok etish yorug'likni qorong'ulikdan ajratish darajasida saqlanadi yoki yuzga yaqin joylashgan qo'llarning barmoqlarini sanashi, ko'zlarning to'g'ridan-to'g'ri oldida joylashgan obyektlarning konturlari, siluetlari va ranglarini ajrata olishi mumkin.

Zaif ko'ruvchi bolalar ko'zoynak bilan korreksiyanadigan ko'ruv o'tkirligi 0,05 (5%) dan 0,4 (40%) gachaligi bilan ajralib turadi:

- ko'ruv o'tkirligi 0,05 dan 0,1 gacha, ko'zoynaklar bilan korreksiyanadigan - vizual funksiyalarning murakkab buzilishlari

qayd etilgan. Ko'ruv o'tkirligining pasayishi bilan bir qatorda, ko'rish maydoni ham torayadi, fazoviy ko'rish buziladi;

Bularning barchasi atrof-olamni, shu jumladan o'quv materiallarini vizual idrok etishni qiyinlashtiradi;

- ko'ruv o'tkirligi 0,1 dan 0,2 gacha, garchi ularning ko'ruv o'tkirligi yuqori bo'lsa ham nuqson hisoblanadi. Shuning uchun tiflogiya bo'yicha ko'plab adabiy manbalarda 0,2 gacha ko'rish "tibbiy zaif ko'ruvchlik" deb nomlanadi;

- ko'ruv o'tkirligi 0,3 dan 0,4 gacha, bu zaif ko'ruvchilikning yuqori chegarasi.

Ko'ruv analizatorning disfunktsiya darajasi ko'rish o'tkirligining pasayishi bilan belgilanadi, bu 10-12 turdagi harflar yoki belgilardan iborat jadvallar (masalan, Golovin jadvali) bo'yicha tekshiriladi. Bolalarda ko'rish o'tkirligini tekshirish uchun turli xil tanish predmetlar tasvirlangan jadvallar qo'llaniladi. Har bir keyingi belgilar qatori oldingisiga nisbatan mos ravishda 0,1 ko'rish o'tkirligidagi farqni bildiradi. 5 m masofada jadvalning o'ninchi qatorining harflari yoki belgilarini aniqlash qobiliyati bilan tavsiflangan ko'pchilik odamlarning ko'rish o'tkirligi 1,0 ni tashkil qiladi va normal hisoblanadi. Ushbu masofada beshinchi qatorning harflari va belgilarini aniqlaydigan subyektning ko'rish o'tkirligi 0,5, birinchi qatorda esa - 0,1 ga teng.

Agar ko'rish o'tkirligi 0,1 dan past bo'lsa, barmoqlar sanaladi. Qo'l barmoqlarini 5 m masofada sanagan bolaning ko'rish o'tkirligi 0,09 ga teng. 2 m masofada barmoqlarning bir xil soni taxminan 0,04 ko'rish o'tkirligiga, 0,5 m masofada - 0,01 va 30 sm masofada - 0,005 ga to'g'ri keladi. Agar bola yorug'lik va qorong'ulikni ajrata olmasa, uning ko'rish o'tkirligi nolga teng.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning aksariyati qoldiq ko'rish qobiliyatiga ega. Ko'rish nuqsonning paydo bo'lishi vaqti ko'zi o'z bolaning aqliy va jismoniy rivojlanishi uchun juda muhimdir. Ko'zi

ojizlik qanchalik tez paydo bo'lsa, og'ishlar, psixofizik xususiyatlar va rivojlanishning o'ziga xosligi shunchalik sezilarli bo'ladi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning aqliy rivojlanishi ko'ruvchi bolalarning rivojlanishi bilan bir xil qonuniyatlarga ega, ammo jiddiy birlamchi ko'rish buzilishi turli xil ikkilamchi og'ishlarda va bolalarning aqliy rivojlanishining xususiyatlarida namoyon bo'ladi.

Obyektlar va hodisalarning belgilarini vizual ravishda (ko'rish yordamida) idrok eta olmaslik, fa'zoda mo'ljal olish va harakatlanishni yomonlashtiradi va shuning uchun ko'zi ojiz bolalarning hissiy va intellektual funksiyalarining o'zaro ta'sirini buzadi, obrazli fikrlashning rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Ko'zi ojiz bolalar tovushga nisbatan o'ziga xos reaksiya bildirishlari bilan ajralib turadilar. Erta yoshdagi ko'rish qobiliyatiga ega bo'lgan bolalarda tovush qo'zg'atuvchilari muhim taxminiy qiymatga ega, ammo kelajakda boshqa analizatorlarning funksiyalari faollashishi tufayli asta-sekin zaiflashadi. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda tovushga nisbatan mo'ljal olish katta ahamiyat kasb etadi, hattoki kuchayib rivojlanadi. Sababi tovushlar, fazoda mo'ljal olish va harakatlanishning asosiy omili hisoblanadi.

Chuqur ko'rishdagi nuqsonlar, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolaning harakat ko'nikmalarini shakllanishiga salbiy ta'sir qiladi. Harakatlanishni (yurishni) o'rganish jarayonida yuzaga keladigan muvaffaqiyatsizliklar va qiyinchiliklar, yoqimsiz tajribalar ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda harakatlanish funksiyalarining keskin cheklanishiga olib keladi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda kognitiv jarayonlarning yuqori shakllarini (diqqat, mantiqiy fikrlash va nutq, xotira) rivojlanishi deyarli me'yorda bo'ladi. Shu bilan birga, sezgi va intellektual funksiyalarning o'zaro ta'sirining buzilishi ularning aqliy faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarida namoyon bo'ladi. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda to'plangan og'zaki (mavhum) bilim va aniq g'oyalar o'rtasida to'g'ri bog'liqlik katta qiyinchilik bilan shakllanadi. Ular mavhum

tushunchalarni ma'lum ma'noga ega so'zlarga qaraganda osonroq o'rganadilar. Ko'rishning yo'qolishi hissiy-ixtiyoriy soha va xarakterning o'ziga xosligiga ta'sir qiladi. Shuningdek, o'rganish, o'ynash, kasbni egallashdagi qiyinchiliklar, kundalik muammolar, murakkab tajribalar va salbiy reaksiyalarni keltirib chiqaradi. Ba'zi hollarda xarakter va xulq – atvorning o'ziga xosligi noaniqlik, passivlik, moyillik va o'zini izolyatsiya qilishda, boshqalardan ayb qidirish, qo'zg'aluvchanlik va hatto tajovuzkorlikda namoyon bo'ladi. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar ko'rish qobiliyatini yo'qotish vaqti bilan ajralib turadi. Ko'zi ojiz bolalarda u tug'ilgandan keyin (maktabgacha yoki maktab yoshida) yo'qolganligi sababli, ilgari shakllangan vizual tasvirlarning xavfsizligi ularning rivojlanishi uchun katta ahamiyatga ega. Bola qancha kech ko'rish qobiliyatini yo'qotsa, uning xotirasida avvalgi vizual tasvirlarning izlari qancha ko'p bo'lsa, og'zaki tavsiflar asosida obyekt yoki hodisaning tasviri shunchalik oson tiklanadi. Bunday holda, vizual tasvirlarni uzoq vaqt ushlab turadigan vizual xotira yetakchi rol o'ynaydi. Vizual tasvirlarni asta-sekin yo'qolishi bolalarda individual ravishda sodir bo'ladi. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bola psixofizik rivojlanishning muhim imkoniyatlarini va to'liq bilish jarayonlarining asosiy imkoniyatini saqlab qoladi. Bunday bolaning normal aqliy faoliyati saqlangan analizatorlarga tayanadi. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolada maxsus ta'lim sharoitida teri-tuyish, eshitish, ta'm bilish va boshqa analizatorlardan foydalanishga o'rgatiladi. Aynan shu asosda kompensatsiya jarayonlarida yetakchi bo'lgan kognitiv faoliyatning yuqori shakllari (ixtiyoriy diqqat, tafakkur, nutq, tasavvurni qayta tiklash, mantiqiy xotira) rivojlanadi. Ta'limning birinchi bosqichida kompensatsiya tizimi voqelikni ko'rgazmali-harakatli va kelajakda to'g'ri aks ettirish uchun sharoit yaratadi, ammo tajriba to'plash darajasi og'zaki-mantiqiy shaklda bo'lib, u sezgirlikning saqlanib qolgan turlari yordamida voqelikni bevosita idrok etish asosida shakllantirilishi kerak. Ushbu bosqichda aqliy faoliyatning yuqori shakllari dominant rol o'ynaydi.

Kompensatsiya jarayonlari ko'p jihatdan qoldiq ko'rishning xavfsizligiga bog'liq. Ko'rishning eng kichik qoldiqlari ko'zi ojiz bolaning fazoda mo'ljal olishi va kognitiv faoliyati uchun muhimdir. Eshitish analizatorining kompensatsion imkoniyatlarni rivojlantirish uchun katta ahamiyatga ega. Masalan, eshitish analizatori ko'zi ojiz insonga tashqi muhit haqida kerakli ma'lumotlarni beradi. Harakatlanayotgan transport vositalarining shovqiniga reaksiya ko'zi ojiz insonga ularning yo'nalishi, hajmi, tezligi to'g'risida xulosa chiqarishga va ko'chani xavfsiz kesib o'tishga imkon beradi. Teri – tuyish ham ko'zi ojiz insonga kerakli ma'lumotlarni beradi. Masalan, yo'l qoplamasining sifati (beton, asfalt, tuproq), yo'lka toshlari, uylarning devorlari, do'kon derazalari va boshqalar ko'zi ojiz insonlarga atrofning murakkab muhitida harakat qilishga yordam beradi. Kompensator vositalar ko'zi ojiz bolalar va kattalarga to'siqni yoki masofani his qilish, fazoda harakat qilishda ko'zi ojiz insonga yordam berishi kuzatiladi. Ushbu tuyg'u murakkab funksional tizimlarning faoliyatiga asoslanadi.

Kompensatsion jarayonlardan yana biri bu - nutq. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar atrofdagilar bilan muloqotga kirishishi o'ziga xosdir. O'ziga xosligi yozma nutqni egallashi bilan ifodalaniladi. Ularning yozma nutqi barayl tizimiga asoslanadi. Shartli belgilardan foydalanish ko'zi ojizlarni har bir harfi 6 nuqtadan tashkil topgan Brayl relyef tizimi orqali o'qish va yozishni o'rgatish imkonini beradi. Ushbu nuqtalarning turli xil kombinatsiyalari alifboning barcha harflarini, raqamlarini, tinish belgilarini va boshqalarni ko'rsatish uchun yetarli belgilar sonini olishga imkon beradi. L.S.Vigotskiyning ta'kidlashicha, ko'zi ojizlar oltinchi (issiqlik) deb ataladigan tuyg'uga ega, bu ularga ma'lum masofa oralig'idagi jismlarni sezish imkonini beradi. Ko'zi ojizlik harakatlarning shakllanishini kechiktiradi, bu jismoniy tarbiya darslarida ham sezilarli darajada namoyon bo'ladi. Ushbu nuqsonni kompensatsiyalash uchun ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda eshitish teri-tuyish va hid bilish sezgilariga asoslangan holda o'z harakatlarini

nazorat qilish ko'nikmalarini rivojlantirish usullari qo'llaniladi. Maqsadli va to'g'ri taqsimlangan jismoniy mashqlar ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda ikkilamchi buzilgan harakat funksiyalarini tuzatish uchun kuchli vositadir. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning ko'rish nuqsonlarini bartaraf etishning samarali vositasi ovozli shartli belgilardan foydalanish hisoblanadi. Ovozli shartli belgilarga asoslangan turli xil tifiotexnikalardan foydalangan holda, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar atrofdagi narsalar va hodisalarning vizual belgilarini sezishlari mumkin. Kompensatsiya jarayonlarining natijadorligi, ko'rish funksiyasining shikastlanish vaqti va darajasi, ko'rish nuqsonlarining kelib chiqish sabablari kabi omillarga bog'liq. Shuni ta'kidlash kerakki, kompensatsiya bolada hayotining birinchi oylaridan boshlanadi va nafaqat yetishmayotgan ko'rish funksiyasini almashtiradi emas, balki funksiyalarning o'zaro ta'sirining yangi tizimlarining paydo bo'ladigan murakkab jarayonidir. L.I.Solnsevaning fikriga ko'ra, ko'zi ojizlikni kompensatsiyasi - bu yaxlit aqliy ta'lim, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolaga tashqi dunyoni adekvat va faol aks ettirishni ta'minlaydigan va har bir yosh davrlariga xos bo'lgan turli xil faoliyat shakllarini o'zlashtirish imkoniyatini yaratadigan hissiy vosita va intellektual tarkibiy qismlar tizimidir. Kompensatsiya tufayli, albatta, nuqson to'liq qoplanmaydi. Eng qiyin kompensatsiya zararlangan analizator bilan chambarchas bog'liq bo'lgan aqliy jarayonlardir. Asosiy nuqsonni kompensatsiyalash ko'rishda nuqsoni bo'lgan bola faoliyatini maksimal darajada rivojlantirishga qaratilgan ta'lim va tarbiya tizimi, mazmuni va usullarini maqbul tashkil etish sharoitida amalga oshiriladi. Individual rivojlanishida nuqsoni bo'lgan ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda kompensatsiya jarayonlari jismoniy rivojlanish, nutq, fazoda mo'ljal olishdagi kamchiliklarini bartaraf etish bo'yicha, korreksion-tarbiyaviy chora-tadbirlar bilan birgalikda eng samarali tarzda amalga oshiriladi. Ko'zi ojizlar bilan taqqoslaganda, nisbatan katta guruhni zaif ko'ruvchi bolalar tashkil etadilar. Ular odatdagi tuzatish vositalaridan (ko'zoynaklardan) 0,05

dan 0,4 gacha foydalanganda yaxshiroq ko'rishadi. Zaif ko'ruvchi bolalar guruhiga ko'rish o'tkirligi yuqori, ammo ko'rish funksiyalarning boshqa buzilishlariga ega bo'lgan bolalar masalan, ko'rish maydonining torayishi, aniqlikning pasayishi, ko'rishning sekinlashishi kuzatilgan bolalar ham kiradi. Zaif ko'ruvchi bolalar ham fazoda mo'ljal olishga qiynalishadi. Ko'zi ojiz bolalar va zaif ko'ruvchi bolalar o'rtasidagi asosiy farq shundaki, zaif ko'ruvchi bolalarda ko'rish funksiyasi sezilarli darajada buzilgan bo'lsa ham, ko'rish analizatori idrok etishning asosiy vositasi bo'lib qoladi. O'quv jarayoni (o'qish, yozish)da ko'rish analizatoridan sog'lom bolalardek, yetakchi o'rinda foydalanadilar.

Zaif ko'ruvchi bolalarga ko'rishni korrektsiyalash uchun maxsus optik vositalar (teleskopik ko'zoynaklar, kontakt linzalari, lupalar, projektorlar) taqdim etiladi, o'quv xonalarida yorug'lik kuchayadi, (yorug'lik kuchi 500-700 kandela (CD), lat. candela-sham) katta shriftli darsliklar va maxsus chiziqli daftarlardan foydalaniladi. Maxsus bir kishilik stollar to'g'ri moslikni, vizual obyektlarni ko'zdan kerakli masofada joylashtirish imkoniyatini beradi.

Zaif ko'ruvchi bolalarda, cheklangan tasavvurlar bilan bir qatorda, idrok etish natijasi buzilgan va sekin bo'ladi. Ko'rinishlar loyqa va beqarorlik bilan ajralib turadi. Zaif ko'rish bolaning aqliy va jismoniy rivojlanishiga ta'sir qiladi: ma'lum darajada yodlash jarayonlari sekinlashadi, bilish jarayonlari qiyinlashadi. Bunday bolalarning jismoniy rivojlanishidagi kechikish cheklangan harakatlarning natijasi bo'lishi mumkin.

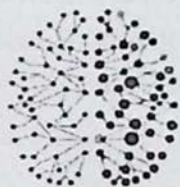
Zaif ko'ruvchi bolalar asabiylashish, muloqotga kirishmaslik, negativizm va boshqa salbiy xarakter xususiyatlaridan kelib chiqadigan ba'zi xatti-harakatlar bilan ajralib turadi. Ushbu kamchiliklar o'qish, o'yin faoliyatida tengdoshlar bilan aloqa qilishdagi muvaffaqiyatsizliklar va qiyinchiliklar bilan izohlanadi. Shu munosabat bilan, ko'zi ojiz bolalar maxsus ta'lim va tarbiya sharoitlariga

muhtojdirlar. Ko'rishdagi nuqsonni qoplash uchun tiflotexnik va audioo'quv vositalari keng qo'llaniladi.

Tiflotexnika - o'quv vositalarining umumiy maqsadi ko'rish nuqsonlari bo'lgan bolalarning o'rganish imkoniyatlarini normal ko'radigan o'quvchilar darajasiga yaqinlashtirishdir. Buning uchun fiziologik tizimning buzilishini axborot teng tizimi bilan qoplash kerak. Texnik o'quv vositalari obyektlar va hodisalarning vizual belgilari to'g'risidagi ma'lumotlarni bilvosita yetkazishda yordam beradi, zararlangan analizator o'rniga xavfsiz analizatorlar, eshitish yoki teginish signallari, shuningdek, ular ko'r odamdan boshqalarga ma'lumot uzatishda teskari aloqa funksiyalarini bajaradilar. Shu maqsadda turli xil qurilmalar qo'llaniladi – eng oddiy qurilmalardan (masalan, igna ichiga ipni kiritish uchun moslama) fotovoltaik signalizatsiya moslamalari, kalkulyatorlar, nutq sintezatorlari va boshqalar.

Optik tuzatish vositalariga qo'shimcha ravishda audiovizual qurilmalar, saqlash moslamalari bo'lgan elektron optik tizimlar, videomagnitofonli maxsus yopiq televizion qurilmalardan foydalanish mumkin. Tiflotexnik asboblari va audiovizual o'quv vositalari ma'lumot uzatishning yuqori ishonchliligi va aniqligini ta'minlaydi, bu o'quv jarayonini optimallashtirishga, uning sifati va samaradorligini oshirishga yordam beradi.

**II BOB. KO'RISHDA NUQSONI BO'LGAN
SHAXSLARNING BILISH JARAYONLARI
4-MAVZU: KO'RISHDA NUQSONI BO'LGAN
BOLALAR SEZGI XUSUSSIYATLARI**

Tashqi muhitning qo'zg'atish xususiyati bilan reaksiyaga kirishadigan retseptorlarga qo'shimcha ravishda ichki organlar faoliyatidagi o'zgarishlar bilan qo'zg'atish xususiyati beruvchi retseptorlar mavjud.

O'tkazuvchi bo'limi, nomidan ko'rinib turganidek, asab qo'zg'alishini retseptor apparatidan miya markazlariga o'tkazadi. Markaziy (miya) bo'limi – tahlilning murakkab funksiyalarini bajaradigan analizatorning yuqori bo'limi.

Analizatorlar faoliyatida sanogenetik (lat. sanitas – sog'liq, genesis – rivojlanish) mexanizmlari. Ushbu mexanizmlar inson tanasida adaptiv, himoya va kompensatsion fiziologik jarayonlar sifatida ishlaydi. Agar ko'rish, eshitish, terining shikastlanishi yoki nutqning buzilishi, hid va ta'm buzilishi bo'lsa, sanogenetik himoya mexanizmlari (ta'mirlash, regeneratsiya, qon ivishi va boshqalar) yoqiladi. Analizatorlarga zarar yetganda, bir qator patologik reaksiyalar (yallig'lanish, mahalliy qon aylanishining buzilishi va boshqalar) namoyon bo'ladi.

Dastlabki davrda (kasallikdan oldin) va kasallikning o'zi davrida tananing ko'plab organlari va tizimlari (shu jumladan hissiy) patologik jarayonga jalb qilinadi. Organlar va tizimlarning ishini tiklash uchun davolanish va turli xil tuzatishlarni amalga oshirish kerak. Tuzatish ta'siri ostida buzilgan analizatorning sog'lig'i va ishi, uning sezgirligi, moslashishi va himoya funksiyalari tiklanishi mumkin, masalan, ko'z arteriyasida trombozni yo'q qilish yoki ambliyopiyada sechatkaning faollashishi ko'rish nuqsonini yo'q qilishga olib keladi.

Sanogenetik mexanizmlar bemorning tuzalishi holatida ko'zning va boshqa analizatorlarning moslashish va himoya mexanizmlarini tiklashga yordam beradi.

Analizatorlarning periferik bo'limlari – tashqi muhit jismoniy energiyasining ayrim turlarini idrok etadigan va uni o'ziga xos nerv qo'zg'alishiga aylantiradigan murakkab tuzilishga ega bo'lgan yuqori darajada rivojlangan shakllanishlardir. Ular sezgi organlari deb ataladi. Sezgi organlari- ko'z, quloq, ta'm, hid, teri

Ko'ruv sezgisi

Ko'ruv sezgisi ko'ruv analizator faoliyatining natijasidir, uning tarkibiga ko'ruv retseptorlari (tayoqchalar va konuslar), miyaga qo'zg'alishni uzatuvchi optik nervlar, miya yarim sharlarining oksipital loblarida joylashgan vizual analizatorning yadrolari va ularning tarqoq elementlari kiradi.

Ko'ruv analizatorining patologiyasi uning funksiyasining buzilishiga olib keladi va og'ir holatlarda ko'zi ojizlikka yoki zaif ko'rishga olib keladi.

Ko'rish o'tkirligi doimiy qiymat emas. Ko'rish o'tkirligi, shuningdek, charchoq, yorug'likning o'zgarishi va boshqa bir qator omillar natijasida yuzaga keladigan vaqtinchalik tebranishlarga (masalan, kun davomida) ta'sir qiladi. Shunday qilib, yorug'likning ko'payishi ko'rish o'tkirligining oshishiga olib keladi va ko'rish keskinligi qanchalik past bo'lsa, ta'sir shunchalik katta bo'ladi.

Ko'rish o'tkirligi ko'zi ojizlik va zaif ko'rishning yagona mezonini emas. Ko'zi ojizlar toifasiga nisbatan yuqori ko'rish keskinligi bilan ko'rish maydonining keskin torayishi (10% gacha) bo'lgan shaxslar kiradi.

Oddiy ko'rish maydoni turli xil tadbirlarni, ayniqsa o'quv, kognitiv va indikativ tadbirlarni muvaffaqiyatli amalga oshirishning muhim shartidir.

Ko'zni quyosh nuriga moslashishi natijasida rivojlangan ranglarni ajratish yoki xromatik ko'rish ham ko'rishning juda muhim

funksiyasidir. Oddiy ranglarni ajratish (trikromaziya) nafaqat voqelikni to'liq va aniq aks ettirishga yordam beradi, balki vizual hissiyotlarning hissiy ohangini yaratishda ham katta rol o'ynaydi.

Rangni ko'rish patologiyasi tanlangan xarakterga ega bo'lgan rang xiralashishi va rangni ko'rmaslik shaklida namoyon bo'ladi, chunki to'liq rang xiralashishi (akromaziya) juda kam uchraydi.

Tanlangan rang anomaliyasining eng keng tarqalgan ikki turi: protoanomaliya - yashil rang sifatida qabul qilinadigan qizil rangning buzilishi va deuteronomaliya - xuddi shu sharoitda qizil rang sifatida qabul qilingan yashil rangning buzilishi. Rangli ko'rishning buzilishi zaif ko'ruvchilarning 30 foizida va ko'zi ojizlarning 80 foizida kuzatiladi.

Spektr ranglarini ma'lum bir ko'rish burchagida rangli anomallar tomonidan yetarli darajada idrok etish qobiliyati o'quv jarayonini tashkil qilish, xususan ko'rgazmali qurollardan foydalanish uchun muhimdir. Qisman ko'rish va ko'rish qobiliyati past bo'lganlarni o'qitish jarayonida xromatik obyektlardan foydalanish ularning rang idrokining o'ziga xos xususiyatlarini hisobga olishi kerak.

Bundan tashqari, yorug'lik darajasi rangni idrok etishga sezilarli ta'sir ko'rsatishini unutmaslik kerak. Bunga misol qilib, yuqori yorug'likda qizil rang sarg'ayadi va ko'k rang ko'k rangga aylanadi, past nurda esa sariq va ko'k rang normal ko'rish paytida ham juda zaif seziladi, yashil rang ko'k, sariq-yashil esa yashil deb qabul qilinadi.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarni o'rganish jarayonida foydalanish uchun xromatik sezgirlik spektrning turli qismlariga farq qilishi ham muhimdir: sariq va ko'k ranglarga nisbatan eng yuqori farqlovchi sezgirlik, spektrning chetlariga, ya'ni qizil va binafsha ranglarga nisbatan eng past sezuvchanlik. Bundan xulosa qilishimiz mumkinki, ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilar uchun eng mos bo'lganlar yengil, yaxshi to'yingan ohanglardir. Bu, shuningdek, ranglarning rang-barangligi va to'yinganligi oshishi bilan ranglarning farqlanish darajasi oshishini anglatadi.

Rangni ko'rishning buzilishi odatda fazoda mo'ljal olishga va atrofdagi narsalarning to'g'ri tan olinishiga xalaqit bermasa ham, ba'zi hollarda ranglarning xiralashishi bir qator kasblarni egalashga xalaqit qiladi.

Vizual analizatorning muhim vazifasi yorug'likni farqlashdir, bu yorug'lik sezgirligi mavjudligi tufayli amalga oshiriladi, bu asosan fazoviy farqni aniqlaydi.

Vizual analizator patologiyalarida yorug'lik sezgirligining holati to'g'risidagi ma'lumotlar yorug'likning differensial standartlarini ishlab chiqish zarurligini yana bir bor tasdiqlaydi. Shu bilan birga, sezgirlikning pasayishi va oshishini hisobga olish kerak, chunki ikkinchisi noqulaylik chegaralarining pasayishiga olib keladi, ya'ni ma'lum bir yorug'lik darajasida yoqimsiz va ba'zan og'riqli hislarning paydo bo'lishi (fotofobi).

Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, yorug'lik stimullarining ma'lum bir intensivligida noqulaylik paydo bo'lishi ko'rish o'tkirligi yoki kasallik tashxisi bilan bog'liq emas. Bunday sezgilarning paydo bo'lishi adaptiv jarayonlarning buzilishining natijasidir, natijada sog'lom ko'z uchun odatiy yorug'lik stimullari bemorning ko'ziga juda kuchli bo'ladi.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarda vizual tizim faoliyatining belgilangan xususiyatlarini hisobga olish ularning faoliyatini tashkil etishning ajralmas shartidir. Bu, ayniqsa, kasbga yo'naltirish, kasb tanlash, ish joyini jihozlash uchun juda muhimdir.

Teri tuyish sezgisi

Teri tuyish — insonga atrof-olam haqida katta va xilma-xil ma'lumotlarni olib keladigan teri va sezgilarining butun tizimi. Insonning teri tuyish va ko'ruv idroklari bir-biriga o'xshashdir, chunki ular moddiy dunyoning bir xil xususiyatlarini yetarli darajada aks ettiradi, ammo idrok etish usullari boshqacha. Ko'ruv idroki bir vaqtning o'zida juda katta obyektning tasvirini bir vaqtning o'zida

qabul qiliadi. Taktil idrokda obyekt qismlarga bo'linadi, uning yaxlit qiyofasi asta-sekin shakllanadi. Taktil tekshiruvning tezligi ahamiyatsiz bo'lganligi sababli, idrok etilayotgan obyektning tasviri ko'ruv idrokka qaraganda ancha sekin shakllanadi (agar ko'rish uchun bir necha soniya yetarli bo'lsa, ko'r insonga bir necha soat kerak bo'lishi mumkin). Ko'ruv idrok zonasi bilan taqqoslaganda taktil tekshiruv zonasi ahamiyatsizdir. Obyektlar va atrof-muhitni taktil idrok etish uchun bir qator to'siqlar mavjud (obyektlarning o'lchamlari, shakli, harorati va boshqalar). Hatto asboblar va texnik vositalardan foydalanish ham ushbu to'siqlarni to'liq yengib o'tishni ta'minlamaydi. Bularning barchasi ko'r insonning atrof-muhit bilan o'zaro ta'sirini sezilarli darajada cheklashga olib keladi.

Shunga qaramay, teri tuyish ko'zi ojizlar uchun juda muhimdir, chunki u fazoviy va vaqtinchalik munosabatlarni, atrofdagi fazoning fizik va mexanik xususiyatlarini aks ettirishda ishtirok etadi. Ko'zi ojizlar uchun taktil tuyish – bilish, obyektiv va fazoviy yo'nalishning asosiy usuli. Teri tuyish sezgilari ikki guruhni o'z ichiga oladi: teri va motor. Teri uchun – yonoqlarga teginish, harorat va og'riq kiritadi. Teri sezgilari ko'zi ojizlarga atrof-olamdagi obyektlarining xususiyatlari haqida juda ko'p foydali ma'lumotlarni beradi. Taktil sezgilar yordamida sirtning tabiati (silliqlik, g'adir-budur), teriga va tanaga bosim yo'nalishi va kuchi aniqlanadi. Faol teginish sirtlar va narsalarning shakli va kattaligi to'g'risida ma'lumot beradi. Bosim yo'nalishini sezish ko'zi ojizlarga shamol yo'nalishi va suv oqimini shartli belgi sifatida ishlatishga imkon beradi. Harorat sezgilari yordamida ko'zi ojizlar issiqlik manbasiga yo'nalishni aniqlaydilar. Harorat sezgilari moddalar va materiallarning issiqlik sig'imi va issiqlik o'tkazuvchanligini aniqlashga imkon beradi va materialning o'zi (yog'och, plastmassa, shisha, metall va boshqalar) issiqlik o'tkazuvchanligi bilan tan olinadi. Tizimli mashg'ulotlar natijasida ko'zi ojizlar obyektlar va materiallarni uzoq vaqt his qilmasdan, ularga yengil teginish orqali tanib olishni o'rganishlari mumkin. Motor

sezgilari ko'zi o'qizlarga atrof-olamdagi obektlarining fazoviy va jismoniy xususiyatlari haqida ko'p ma'lumot beradi. Motor analizatori harakatlarni boshqarish, kuzatish, harakatlarning chastotasini, kuchini va aniqligini boshqarish funksiyalarini bajaradi. Inson tanasining harakatlarini sezadi, bu unga o'z faoliyatini nazorat qilish va boshqarish imkonini beradi.

Insonning asosiy teri tuyish organi barmoqlardir. Mavzuni o'rganish, uning fazoviy va fizik xususiyatlarini faqat qo'llar bilan o'rganish yaxshidir. Tekshiruv jarayonida ikkala qo'l ham faol ishtirok etishi kerak. Ikki qo'l bilan sezish tekshirilayotgan mavzuning tasvirini tezroq va aniqroq beradi, chunki u tekshiruv maydonini kengaytiradi, mavzu qismlarining hajmi va nisbatlarini bexato aniqlashga imkon beradi. Qo'l harakatlarini tekshirish maqsadiga ko'ra, qidiruv, o'rnatish va kognitiv (obyektni aniqlash, uning shakli, hajmi va boshqa fazilatlarini aniqlash) mavjud.

Eshituv sezgisi

Statik sezgilarning joylashuvi ichki quloqning vestibulyar apparat organidir. Vestibulyar apparat quyidagi funksiyalarni bajaradi: tananing fazodagi holatini yer yuzasiga yoki tortishish markaziga nisbatan, shuningdek, bu pozitsiyaning har qanday o'zgarishini boshqaradi.

1. Joyida va harakatda faol va passiv burilish hissini beradi.
2. Tananing vertikal holatini qo'llab-quvvatlaydi, uning muvozanatini saqlaydi.
3. Harakatning to'g'riligini qo'llab-quvvatlaydi. Bu xususiyat ko'zi o'qizlarning fazoviy mo'ljal olishida, ayniqsa, ko'chalar va maydonlarni kesib o'tishda juda muhimdir.
4. Tananing barcha yo'nalishlarda harakatlanishini tezlashtirish va sekinlashtirish hissini beradi.

Ko'zi o'qizlar uchun eshitish juda katta ahamiyat egadir. Eshitish analizatori yordamida ko'zi o'qizlar tovush manbalari bo'lgan

obyektlarni aniqlaydilar va taniydilar: transport vositalarining har xil turlari, shu jumladan harakat yo'nalishi va taxminiy tezligi, ishlaydigan qishloq xo'jaligi mashinalari, qurilish mexanizmlari, ishlab chiqarish mashinalari, maishiy texnik qurilmalar. Ular yomg'ir yog'ayotganini, shamol esayotganini, momaqaldiraq gumburlayotganini bilib olishadi. Barglarning shitirlashi bilan daraxt turlari aniqlanadi. Odamlarni, yovvoyi va uy hayvonlarini, qushlarni ovozidan taniydilar va farqlaydilar. Musiqa asboblari, qo'shiqchilar, musiqa asarlarini tovushlar orqali taniydilar. Ko'zi ojizlar tovushlar orqali odamlar tomonidan amalga oshiriladigan harakatlarni aniqlashlari mumkin: arralash, egovlash, kir yuvish, tikish va boshqalar. Ko'zi ojizlarning fazoviy mo'ljal olishi uchun eshitishning ijtimoiy funksiyalari juda muhimdir. Eshitish – odamlar bilan muloqot qilishning eng muhim usullaridan biri bo'lgan inson nutqini shakllantirish vositasi. Ko'zi ojizlar uchun nutq atrofdagi odamlar bilan muloqot qilishning yagona usuli bo'lib qolmoqda. Ko'zi ojizlar nutq orqali atrofdagi dunyo haqida asosiy ma'lumotlarni olishadi, ko'rish qobiliyatini yo'qotish bilan bog'liq hissiy bilim va hissiy tajribaning yetishmasligini to'ldirishadi.

Ta'm va hid sezgisi

Hid va ta'm moddaning kimyoviy tarkibini tahlil qiladi. Hid va ta'm retseptorlariga suvdagi (ta'm) va havodagi (hid) moddalarning eritmaları ta'sir qiladi.

Ta'm va hid sezgilar obyektiv xususiyatga ega. Har bir moddaning o'ziga xos xususiyati bor, faqat ushbu moddaga xos ta'm va hid. Shuning uchun ta'm va hid sezgilari ko'zi ojizlar uchun signal qiymatiga ega bo'ladi va atrofdagi fazoda ma'lum moddalar va narsalarning mavjudligi to'g'risida ma'lumot beradi. Insonning hid va ta'm sezgilari kam rivojlangan va juda yuqori sezuvchanlik chegaralariga ega, shuning uchun ular insonlar uchun hayvonlar kabi atrof-muhit bilan o'zaro aloqada katta rol o'ynamaydi. Biroq ular ko'zi ojizlar uchun juda muhimdir.

Ta'm va hid sezgilarining obyektivligi eshitish obyektivligi bilan bir xil tarzda shakllanadi. Har bir modda va hid chiqaradigan har bir narsa teri tuyish (qo'llar) yoki maxsus asboblari yordamida tekshirilishi kerak. Faqat hid manbasini tekshirgandan so'ng, ko'zi ojiz inson haqiqiy modda, obyekt tasvirini oladi. Ko'zi ojizlar teri tuyish yordamida iloji boricha ko'proq hid chiqaradigan narsalarni tekshirishlari kerak. Ta'mga ega moddalarni teri tuyish tekshiruvini ta'm sezgilari bilan bir vaqtda sodir bo'ladi.

Ta'm sezgisi ko'zi ojizlar tomonidan faqat uy sharoitida ishlatilishi mumkin. Ko'zi ojizlar ta'mga ko'ra oziq-ovqat turlarini, ularning sifatini aniqlaydilar.

Hid bilish analizatori yordamida ko'zi ojizlar turli xil narsalarni hidlari bilan tanib olishlari mumkin, ularni shartli belgi sifatida ishlatishadi. Shuni yodda tutish kerakki, hid bilish analizatori tez moslashish qobiliyatiga ega. Shuning uchun, hid bilish sezgirligini rivojlantirish bo'yicha mashqlarni bajarayotganda, o'rganilayotgan hidli moddalarni tez-tez almashtirish kerak. Bir vaqtning o'zida bir nechta hidlarni idrok etish ularning har birining zaiflashishiga yoki bitta yangi kabi his qilishiga olib keladi.

Ko'zi ojizlar ko'p miqdordagi hid bilish belgilaridan foydalanadilar. Hidlarga ko'ra, ular mahsulot turlarini va ularning sifatini, idish-tovoq turlarini, pishirish paytida mahsulotlarning tayyorligini aniqlaydilar; uy kimyoviy moddalarining hidlari sovun, kir yuvish kukunlari, yuvish vositalari, laklar va bo'yoqlarning turlarini aniqlaydi; parfyumeriya va odekolonlar, kosmetikalar hid bilan belgilanadi; ba'zi dorilar hidi bilan ajralib turadi.

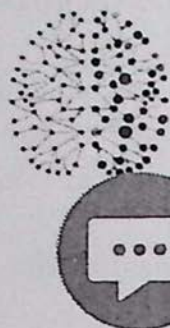
Ishlab chiqarishda ko'zi ojizlar xomashyo va materiallar, tayyor mahsulotlar, yonuvchi va moylash materiallarini hid bilan aniqlaydilar. Shaharga e'tibor qaratib, hid bilan siz turli xil do'konlarni (sabzavot, baliq, non, qandolatchilik, poyabzal, parfyumeriya), oshxonalarini, sartareshxonalarini aniqlashingiz mumkin. Egzoz gazlarining hididan siz turgan mashinani topishlari mumkin. Gullaydigan o'simliklar va

daraxtlarning hidlari bilan maysazorlar, gulzorlar, bog'lar, maydonlarning joylarini aniqlaydilar.

Qishloq joylarda juda ko'p o'ziga xos hid bilish joylari mavjud. Bu madaniy va yovvoyi o'simliklar, bog'lar, dalalarning hidlari; omborxonalarining hidlari (otxonalar, omborxonalar, qo'ylar va boshqalar), parrandachilik uylari; yangi pishirilgan non.

Turli hidlar yordamida ko'zi ojizlar qayerda turganliklarini, pozitsiyalarini aniqlay oladilar.

Ta'm va hid sezgirligini mashg'ulotlar orqali rivojlantirish mumkin. Mashg'ulotlar natijasida ko'zi ojizlar moddalar va narsalarni tezroq taniydilar va ba'zi o'quvchilar hatto hid manbalarini lokalizatsiya qilishlari mumkin.

5-MAVZU: KO'RISHDA NUQSONI BO'LGAN BOLALAR IDROKI

**Idrok sezgi a'zolarimizga ta'sir qilib turgan
narsalarning ongda bevosita aks etishidir.**

P.I.Ivanova va M.E.Zufarova
"Umumiy psixologiya" darslik

1. Idrok haqida umumiy tushuncha
2. Idrokning murakkabligi
3. Idrokning faolligi va kuzatish
4. Appersepsiya
5. Fazoni idrok qilish
6. Vaqtni idrok qilish
7. Harakatni idrok qilish
8. Idrokning konstantligi
9. Illuziyalar
10. Idrokning sifatlari
11. Idrokning o'sishi

Idrok-bu sezgi organlariga bevosita ta'sir ko'rsatadigan obyektlar yoki hodisalarni ularning xususiyatlari va fazilatlarini yig'indisida aks ettirishning aqliy jarayoni, natijada ongda obyektning yaxlit tasviri paydo bo'ladi. Insonga ta'sir qiladigan obyektlar bir qator xususiyatlarga ega bo'lganligi sababli, idrok jarayonida turli xil usullarning hissiyotlari ishtirok etadi.

Ko'rish funksiyasining buzilishi qisman ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi insonlarda ko'rish sezgilarining qisqarishi va zaiflashishiga yoki umuman ko'zi ojiz insonlarda ularning to'liq yo'qolishiga olib keladi. Sezgilar sohasidagi, ya'ni sezgi aks ettirishning birinchi bosqichidagi

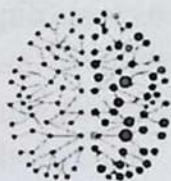
o'zgarishlar uning keyingi bosqichida, idrok etishda muqarrar ravishda aks etishi kerak.

Idrok jarayonida odatda bir nechta analizatorlar ishtirok etadi. Turli xil faoliyat turlari davomida u yoki bu analizator yetakchiga aylanadi. Yashash sharoitlari va faoliyatning xususiyatiga qarab, analizatorlardan biri mos ravishda dominant bo'lib qoladi. Shunga ko'ra, u yoki bu insonga xos bo'lgan idrok turi aniqlanadi. Odatda, ko'pchilik odamlar idrokning vizual turini shakllantiradilar. Bundan tashqari, ko'rishning ustunligi shunchalik kuchliki, hatto uning funksiyalarida jiddiy buzilishlar kuzatiladi ularning idrok turidagi o'zgarishlarga olib kelmaydi. Odatdagidek, ular ko'ruv-harakat-eshitish idrok turiga ega.

Faqat ko'rish o'tkirligining sezilarli darajada pasayishi (0,03-0,02 va undan past) va to'liq ko'rlik bilan, obyektlar va hodisalarning ko'pchiligini vizual tarzda yetarli darajada idrok etish mumkin bo'lmaganda, taktil idrokning asosidagi teri tuyish-mexanik va harakat analizatorlari ustunlik qiladi. Biroq, ko'rish analizatori ko'rish o'tkirligi darajasiga va faoliyatning xususiyatiga qarab, u yoki bu darajada idrok etish jarayonida ishtirok etishda davom etadi.

Adabiyotda siz ko'rlarga eshitish idrokining o'ziga xos turi degan da'volarni uchratishingiz mumkin. Albatta, eshitish idrokining eshitish turi oddiy ko'ruvchilarda bo'lgani kabi ko'rlarda ham shakllanishi mumkin, chunki bu ma'lum bir organning tuzilishi va faoliyatining xususiyatlariga bog'liq emas (albatta, eshitish analizatorining patologik o'zgarishini hisobga olmaganda), balki shaxs ishtirok etadigan faoliyatning xususiyatiga bog'liq. Ammo eshitish sezgilari va idroklari moddiy dunyoni juda bir tomonlama aks ettirganligi sababli va ko'rlar tomonidan obyektlarning fazoviy va jismoniy xususiyatlarini ozmi-ko'pmi to'liq aks ettirish teri va motor analizatorlari orqali olingan ma'lumotlar tufayli amalga oshiriladi, eng jiddiy ko'rish nuqsonlari bilan, qoida tariqasida, idrokning teginish turi shakllanadi. Bundan tashqari, idrokning teginish turini shakllantirishga ko'zi ojizlarning

o'quv va mehnat faoliyati tabiati yuqori darajada yordam beradi, chunki o'qish va yozish ko'nikmalarini, shuningdek, barchani o'zlashtirish mehnat motor qobiliyatlari faoliyat obyektlari va vositalarini sezgir idrok etish asosida yuzaga keladi. Ushbu turdagi idrokning rivojlanishi ko'zi ojizlarni maktab ta'limi jarayonida har tomonlama qo'llab-quvvatlanishi, har xil vizual (bu holda teginish orqali qabul qilingan) qo'llanmalardan keng foydalanish va teginish madaniyatini rivojlantirish kerak. Ko'zi ojizlarni o'qitishda aniqlik qolganlarini butunlay siqib chiqarishi kerak eski maktab ko'zi ojizga eshitish turi sifatida yolg'on qarashga asoslangan og'zaki o'qitish usullari.

6-MAVZU: KO'RISHDA NUQSONI BO'LGAN BOLALAR DIQQATI

Diqqat deb, ongni bir nuqtaga to'plab, muayyan
bir obyektga faol qaratilishiga aytiladi.

P.I.Ivanova va M.E.Zufarova

"Umumiy psixologiya" darslik

1. Diqqat haqida umumiy tushuncha
2. Diqqatning fiziologik asoslari
3. Diqqatning turlari
4. Diqqatning xususiyatlari
5. Diqqatning kuchi va barqarorligini ta'min
etadigan shart-sharoitlar
6. Diqqatning taraqqiysi

1-§. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda diqqat va uning roli

Biz o'z faoliyatimiz jarayonida idrok va tasavvar qiladigan har bir narsa, har bir hodisa, o'zimizning qilgan ishlarimiz, so'z va fikrlarimiz diqqatning obyekti bo'la oladi. Diqqat paytida ongning bir nuqtaga to'planishi ong doirasining torayishidan iboratdir, bunda go'yoki ong doirasi anchagina tig'izlanadi. Ana shunday torayish va tig'izlanish tufayli ong doirasi juda ham yorqinlashadi. Ongning eng tig'izlangan va binobarin eng yorqin nuqtasi diqqatning fokusi (markazi) deyiladi. Agar shu fokusga tushgan barcha narsalar (predmetlar, tasavvurlar) juda to'la, yorqin, hamda aniq aks ettiriladi. Diqqatga hamma vaqt u yoki bu darajadagi faollik xosdir. Bunday faollik ongning bir nuqtaga

to'planishining kuchayishi va ma'lum vaqt mobaynida diqqat qaratilgan narsaga ongning faol yo'naltirilishini saqlab turilishidan iboratdir. Diqqatimiz qaratilgan obyektlar ongimizning to'plangan xonasida juda aniqlik va yaqqollik bilan aks ettiriladi.

Diqqat, mustaqil psixik jarayon bo'lmasdan, idrok, xotira, xayol va tafakkur va boshqa jarayonlar ichida ongni aks ettirilgan obyektga yo'naltirish sifatida namoyon bo'ladi. Diqqatning tanlangan yo'nalishi obyektning anglashning aniq ravshanligini va aniqligini ta'minlaydi. Muayyan jarayonga ixtiyoriy diqqatni qaratish uni yo'naltirilgan faoliyatga aylantirib, uni sezilarli darajada o'zgartiradi. Shunday qilib, idrok kuzatuvga, fikrlarning tasodifiy oqimiga — ma'lum bir vazifa haqida o'ylashga, tasvirlar va fikrlarning beixtiyor takrorlanishiga — eslash jarayoniga va boshqalarga aylanadi. Psixik faoliyatga tanlangan yo'nalish berib, diqqat bir vaqtning o'zida sezgirlik ta'sirini beradi, uni nafaqat sezgirlikni oshirish, balki S.L.Rubinshteyn ta'kidlaganidek, taassurotlar, fikrlar, harakatlar va boshqalarga sezgirlikni oshirish sifatida tushunish kerak. Diqqat, shuningdek, ongning faoliyat obyektiga yo'naltirilishini ta'minlaydi, shu bilan birga uni ma'lum bir yo'nalishdagi faoliyatga xalaqit beradigan barcha begona narsalardan chalg'itadi.

Sergey Leonidovich Rubinshteyn
18.06.1889-11.01.1960
Psixolog va falsafashunos
"Psixologiya asoslari" 1935-yil

Ko'ruv funksiyalarning yo'qolishi yoki buzilishi dunyoni vizual aks ettirishni cheklaydi yoki qiyinlashtiradi, natijada his etish va idrok doirasidan odamni obyektlar va hodisalarning eng muhim xususiyatlari

to'g'risida xabardor qiladigan juda ko'p sonli ma'lumotlar paydo bo'ladi. Shubhasiz, hissiy tajribadagi bu bo'shliqlarni kompensatsiyalash faqat saqlanib qolgan sezgi organlari faoliyati faollashganda mumkin. Ushbu faollashuvda diqqat muhim rol o'ynaydi. Ko'zi ojizlarning aqliy faoliyatining bir tomoni sifatida diqqat hali yetarlicha o'rganilmagan. Biroq, ko'ruv nuqsonlarini kompensatsiyalash uchun uning katta ahamiyati deyarli barcha tiflopsixologlar va o'qituvchilar tomonidan qayd etilgan.

XIX-XX asr boshlarida tiflopsixologiyada ko'zi ojizlik diqqatning barcha xususiyatlarida va birinchi navbatda uning barqarorligi, intensivligi, konsentratsiyasida ijobiy avtomatik o'zgarishlarni keltirib chiqaradi degan fikr keng tarqalgan edi. Ko'ruv idroki o'ziga xos xususiyatga ega bo'lib, ular bir vaqtning o'zida butun massa bilan bizga oqib keladi va shu bilan ma'lum ma'noda ongni hayratda qoldiradi va chalkashtirib yuboradi, ular tomoshaning og'irligi bilan bostirilib, bir obyektidan ikkinchisiga aylanib, nimaga e'tibor berishni va diqqatni jamlashni bilmaydi. "Ko'rish qobiliyati, - deb yozgan K.Shtumpf, — bu diqqatga zarar yetkazibgina qolmay, balki u bir vaqtning o'zida keltirib chiqaradigan taassurotlarga zarar yetkazadi. Bu o'zgaruvchanlik ehtiyoj va odatning bir qismidir, uning psixik faoliyatimizga ta'sirini biz shunchalik yaxshi anglaymizki, ayniqsa diqqatimizni qaratmoqchi bo'lganimizda, biz ko'zlarimizni yumamiz va shu bilan o'zimizni sun'iy ravishda ko'zi ojizlarga taqlid qilamiz. Aksincha, teri tuyish va eshitish sezgilari tabiatan ajralib turadi. Ular ongga ketma-ket kirib boradilar va ruhiyat ularni qiyinchiliksiz, tobora kuchayib borayotgan intensivlik bilan hal qiladi.

Fridrix Karl Shtumpf
21.04.1848-25.12.1936
Psixolog va falsafashunos
"Psixologik haqida (fazoviy
tasavvurlarning kelib chiqishi)"
(1873), "Musiqiy idrok
psixologiyasi" (1-2-jild, 1883-
1890).

Yuqoridagi fikr tiflopsixologlarning e'tiborini uni belgilovchi atrof-muhit va inson faoliyatidan ajratish, uni ruh fenomeni sifatida talqin qilish va shu bilan birga vizual idrokni eshitish va teri tuyish bilan taqqoslash istagi haqida gapiradi.

Shubha yo'qki, dastlab diqqat (beixtiyor) faoliyat subyektiining ongidan mustaqil ravishda paydo bo'ladi va rivojlanadi, deterministik, ammo organik ehtiyojlar yoki hissiy organlarga ta'sir qiluvchi tashqi stimullar. Shu bilan birga, diqqatning sifat xususiyatlari sezilarli darajada stimurning intensivligiga bog'liq. Shuning uchun ko'ruv sezgisi va idroklarning to'liq yoki qisman yo'qolishi (eng farqlangan, aniqlangan, hissiy jihatdan ranglangan) tufayli tashqi ta'sirlar sonining kamayishi nafaqat hissa qo'shmaydi, balki aksincha, diqqatning rivojlanishiga to'sqinlik qiladi. Sensor izolyatsiyasi bo'yicha tajribalar shuni ko'rsatadiki, tashqi ta'sirlarning keskin pasayishi nafaqat hissiy "ochlik" deb ataladi, balki hajm, barqarorlik, kontsentratsiya va diqqatning boshqa xususiyatlariga ham salbiy ta'sir qiladi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni kuzatish ularning diqqatini rivojlantirishning past darajasi haqida gapiradi, chunki ularni ko'rish qobiliyatiga ega bo'lgan tengdoshlari bilan taqqoslaganda atrofda dunyoga qiziqishlarining torligi tufayli ozgina va tarqoq ma'lumotlar olinadi. Shuni ham ta'kidlash kerakki, ko'rish buzilishi bilan ta'sir etish xususiyati miqdorini kamaytirish diqqatning barqarorligini

pasaytiradi. Shu bilan birga, eshitish sezgilariga uzoq vaqt ta'sir qilish ko'zi ojizlarni tezda charchatadi va diqqatning tarqalishiga olib keladi.

Shreder, Sex va boshqa tiflologlar tomonidan hissiy bilimlar sohasining torayishining ko'zi ojizlar diqqatiga salbiy ta'siri qayd etilgan. Biroq, bu ko'zi ojizlarning diqqatni intensiv ravishda rivojlantira olmaydi va sog'lom ko'ruvchilar bilan bir xil darajaga erisha olmaydi degani emas.

Diqqatning yuqori turlari (ixtiyoriy va ixtiyoriysiz) to'g'ridan-to'g'ri faoliyat bilan bog'liq bo'lib, uni amalga oshirish jarayonida shaxsning ma'naviy ehtiyojlari, qiziqishlari, ixtiyoriy fazilatlar va ongi shakllanadi, natijada rivojlanish darajasi va diqqat markazini belgilaydi. Shu sababli, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni faol faoliyat bilan tanishtirish ixtiyoriy va ixtiyorsiz diqqatni rivojlantirishga yordam berishi kerakligi aniq bo'ladi.

Ko'zi ojizlarning diqqatini muvaffaqiyatli rivojlantirish uchun ular obyektlarning ko'plab xususiyatlarini, ularning belgilarini aniq, bo'rtirma idrok etish zarurati ham muhimdir, ular signal qiymatiga egadir.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning kognitiv va mehnat faoliyati jarayonida yuzaga keladigan qiyinchiliklar bois ulardan bir qator jarayonlarda nisbatan diqqatli bo'lish talab etiladi. Natijada, ongsiz ravishda diqqatni jalb qilish, ularning harakatlarini diqqat bilan nazorat qilish uchun ko'nikmalari shakllanadi.

Bu asosan nuqson tufayli yuzaga kelgan ikkilamchi og'ishlarni qoplaydi.

2-§. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda diqqat xususiyatlari

Diqqat bilan qarash, tinglash, qattiq o'ylash yoki biror narsani eslab, odam tashqi tomondan yuz ifodalari va pantomimalari hamda tananing ekspressiv harakatlari bilan e'tiborni ifoda etadi. Ekspressiv harakatlar ko'ruv idrok va taqlid faoliyati asosida shakllanadi va ularni bola tomonidan kattalardan qanchalik aniq va mazmunli qabul qilinishiga bog'liq. Ko'rishning eng chuqur buzilishi bilan kattalarning ekspressiv harakatlarini vizual idrok etish qiyinlashadi yoki imkonsiz

bo'lib qoladi, buning natijasida taqlid qilish zarurati to'liq yoki qisman yo'qoladi. Ekspressiv harakatlar taqlid faoliyatining natijasi ekanligi, ko'zi ojiz ota-onalar tomonidan tarbiyalangan normal ko'radigan bolalarda yuz ifodalarining yo'qligi yoki zaif rivojlanganligi kuzatiladi.

Total ko'zi ojizlarda mushaklarining holati va qisqarishi, qoshlarning uyishishi, peshonaning burishishi, nigohning fiksatsiyasi, diqqat yo'naltirilgan obyektga burilish va boshqalar — rivojlanmagan yo'q yoki juda zaiflashgan shaklda namoyon bo'ladi. Diqqatni jamlash vaqtida ko'zi ojiz inson uchun yuzning niqobga o'xshash ifodasi, bosh va tananing bunday qat'iy pozitsiyasi xarakterlidir. Kuzatishlar natijasida shuni aytish mumkinki, ko'zi ojizlar tovush kelgan tomonga burilishadi hamda so'zlovchini diqqat bilan tinglashadi, bu esa ularda eshitish idroki yaxshi rivojlanganligidan dalolatdir. Masalan, ko'pincha ko'zi ojizlar kimningdir nutqini tinglash vaqtida, yarim burilgan holda ma'ruzachiga qanday murojaat qilishlarini kuzatish mumkin.

Tiflopsixologiyada ko'zi ojizlarni diqqatni qaratishdagi potomimikalarni ifodalashga o'rgatish yuzasidan ko'plab urinishlar bo'lganligi ma'lum, ammo bularning barchasi muvaffaqiyatsizdir. Shu bilan birga, diqqatni jamlashning elementar ko'rinishlari, masalan, boshni ma'ruzachiga burish, ko'zi ojizlar tomonidan osonlikcha o'zlashtiriladi va ular ta'lim va tarbiya jarayonida shakllanadi.

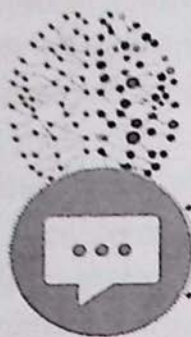
Diqqat o'ziga xos tarkibga ega emas va turli xil aqliy jarayonlar ichida o'zini namoyon qiladi. Ma'lum sharoitlarda eshitish va teri tuyish idrokining kompensatsion rivojlanishini aniqlaydigan ko'rish qoldig'ining yo'qligi, mos ravishda eshitish va teri tuyish diqqatini rivojlantirishni talab qiladi. Biroq, u yoki bu turdagi diqqatning ustunligi masalasini birma-bir hal qilib bo'lmaydi, chunki ularning ko'zi ojizlarda ham, normal ko'ruvchilarda ham rivojlanishi nafaqat analizatorlarning holatiga va sezgirlik darajasiga, balki shaxs faoliyatining xususiyatiga ham bog'liq. Masalan, ko'zi ojizlarni ochiq fazoda harakatlanishda diqqat asosan eshitish idrokida, obyekttni tanib

olish faoliyatida esa teri tuyish sezgisi bilan namoyon bo'ladi. Shuning uchun tiflopsixologiyada ko'zi ojizlarning diqqatini akustik deb ta'riflashga urinishlar asossiz, chunki ular o'quv jarayonini faqat verbal (og'zaki) usullardan foydalanishga qaratilgan.

Diqqat bir qator xususiyatlar (hajm, kontsentratsiya, barqarorlik, ko'chish va boshqalar) bilan tavsiflanadi, ularning namoyon bo'lishi va rivojlanishi ko'zi ojiz insonlarda o'ziga xos xususiyatlarga ega. Masalan, idrok sohasidagi qiyinchiliklar diqqatning hajmi, ko'chishi va barqarorligiga salbiy ta'sir qiladi. Kechiktirilgan va yetarlicha to'liq bo'lmagan idrok taassurotlar va harakatlarning xilma-xilligini cheklaydi, bu diqqat barqarorligining eng muhim shartlaridan biridir; diqqatni almashtirish tezligi idrokning tezligi va aniqligi bilan bog'liq. Idrok sifati va diqqat hajmi o'rtasida bir xil bog'liqlik kuzatiladi.

Diqqatning ayrim xususiyatlarining faoliyat uchun ahamiyati ko'zi ojizlarga ham xosdir. Shunday qilib, mo'ljal oish va harakatlanish vaqtida diqqat yaxshi taqsimlanishi kerak, keyin uning kontsentratsiyasi sog'lom ko'ruvchilarda shunga o'xshash jarayonlarda keng namoyon bo'ladi. Darhaqiqat, ko'ruv sezgilarning yo'qolishi faqat boshqa barcha stimullarni qabul qilish sharti bilan qoplanishi mumkin, ongni faqat stimullarning har qanday turiga jamlash yaxlit tasvirni bera olmaydi, natijada yo'nalishning aniqligi pasayadi. Xulosa qilib shuni ta'kidlash kerakki, ko'zi ojizlik diqqatni rivojlantirish va namoyon qilishda o'ziga xos xususiyatlarni keltirib chiqaradi. Biroq, umuman olganda, ko'rlarning diqqatini rivojlantirish sog'lom insonlarnikiga mos keladi va bir xil rivojlanish darajasiga erishishi mumkin. Buning sababi shundaki, diqqat biron bir aniq aqliy jarayon bilan bog'liq emas va ayniqsa har qanday analizatorning ishlashi bilan bog'liq bo'lib, faoliyatda shakllanadi va shaxsning ixtiyoriy, intellektual va hissiy xususiyatlariga, inson faoliyatiga bog'liq. Xuddi shu sababga ko'ra, ko'zi ojiz bolalarda diqqatni rivojlantirish va ongni shaxsiy xususiyatlar sifatida shakllantirish ommaviy maktabda bo'lgani kabi bir xil asosda va bir xil usullarda amalga oshiriladi.

7-MAVZU: KO'RISHDA NUQSONI BO'LGAN BOLALAR XOTIRASI

Ongimiz aks ettirgan narsalarni mustahkamlash, saqlab qolish va keyinchalik tiklash (esga tushirish) dan iborat bo'lgan aqliy faoliyat **xotira** deyiladi.

P.I.Ivanova va M.E.Zufarova

"Umumiy psixologiya" darslik

1. Xotira haqida umumiy tushuncha
2. Eslab qolish
3. Esga tushirish va ularning xillari
4. Esda saqlash va unutish
5. Xotira tasavvurlari
6. Xotira tiplari
7. Xotiraning ahamiyati
8. Xotiraning o'sishi

1-§. Tiflopsixologiyada xotira muammosi

Xotira yodlash, saqlash va unutish, tanib olish va eslash jarayonlari to'plami sifatida inson faoliyatining zaruriy shartidir. Xotiraning rivojlanish darajasi umuman shaxsning rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatishi aniq, chunki insonning turli faoliyat turlarida ishtirok etishining muvaffaqiyati unga bog'liq.

Shubhasiz, bu odamlar hayotidagi xotiraning roli psixikaning ushbu xususiyatiga ko'rsatilgan katta qiziqishni tushuntirish mumkin. Umumiy psixologiyada xotira muammosining eng muhim jihatlari juda chuqur va ko'p qirrali o'rganilgan. Tiflopsixologiya sohasidagi mutaxassislar ushbu muammoni ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarga nisbatan umumiy psixologiyaga qaraganda ancha to'liqroq o'rgandilar.

Shu bilan birga, turli xil darajadagi ko'rish nuqsonlari bilan xotiraning, ayniqsa yodlash va eslab qolish jarayonlarining roli ayniqsa katta. Buning sababi shundaki, ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilar, sog'lom ko'ruvchi insonlar eslab qolishlari shart bo'lmagan ko'p narsalarni eslab qolishlari kerak.

Agar biz bunga ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilar adabiyot (ma'lumotnomalar, lug'atlar, darsliklar va boshqalar) va boshqa faoliyat obyektlari bilan ishlashda duch keladigan qiyinchiliklarni qo'shsak, unda ushbu kontingent uchun katta miqdordagi qo'shimcha (normaga nisbatan) ma'lumotlarni eslab qolish va uzoq muddatli saqlash zarurati juda aniq bo'ladi.

Ko'zi ojizlar xotirasini o'rganish maqsadida XIX asr oxiri — XX asr boshlarida o'tkazilgan eksperimental tadqiqotlar aniq natijalar bermadi. Ko'zi ojizlar xotirasiga bo'lgan qarashlarda jiddiy tafovutlar mavjud edi.

Ko'pgina tiflopsixologlar (Vert, Krogius, Shtumpf), o'z tadqiqotlariga ko'ra ko'zi ojizlarning xotirasi sog'lom ko'ruvchilarnikidan ancha yaxshi rivojlanganligini ta'kidlaydilar. Ularning asarlarida introspektiv tiflopsixologiya davrida paydo bo'lgan va keng tarqalgan noto'g'ri fikr aks etgan, unga ko'ra ko'zi ojizlarda xotira rivojlanishi tezroq sodir bo'ladi va odatdagidan yuqori darajaga yetadi. Tezroq yodlash, uzoq muddatli eslab qolish va ko'zi ojizlarning xotira qobiliyatini oshishining sababi idealistik pozitsiyadan kelib chiqqan holda, ko'rish qobiliyati yo'qolganda, ko'rish qobiliyatiga yo'naltirilgan "o'ziga xos energiya"ning ajralib chiqishi, tananing saqlangan analizatorlarning yoki mexanik ravishda mnemonik mashqlar natijasidir.

Shuni ta'kidlash kerakki, na nazariy tushuntirishlar, na eksperimental ma'lumotlar ishonchli emas va ko'zi ojizlar xotirasining "murakkabligini" isbotlay olmaydi. Masalan, rus tiflopsixologi A.A.Krogius tomonidan o'tkazilgan eng qat'iy qiyosiy eksperimental tadqiqotida ko'zi ojizlar va sog'lom ko'ruvchilarni taqqoslagan. Ko'zi

ojizlar tomonidan yodlangan materiallar hajmining ko'payishi vizual tasvirlarni bildiruvchi raqamlar va so'zlar uchun 0,7% va tasvirlarni bildiruvchi so'zlar uchun 0,9% qoldirdi. Shubhasiz, bunday farqni muhim deb hisoblash mumkin emas. O'sha davrning boshqa mualliflarining ma'lumotlari ham ishonchli emas (XX asr boshlari). Ko'zi ojizlar xotirasining "murakkabligi" va ularning ba'zilarida mnemonik qobiliyatlarning yuqori rivojlanishining adabiyotlarda keltirilgan misollari (masalan, K.Burklen "Ko'zi ojizlar psixologiyasi" da musiqachi Bekerni eslatib o'tadi, u bir marta tinglaganidan so'ng oltita musiqiy pyesani takrorlashi mumkin edi; 250 ta asarni yoddan bilgan pianinochi Dulon haqida; faylasuf Shonberg haqida, yetti tilni o'rgangan; ajoyib hisoblagichlar va boshqalar haqida). Ushbu ma'lumotlar faqat ko'zi ojizlar xotirasini sezilarli darajada rivojlantirishning asosiy imkoniyatini ko'rsatadi.

Xotira haqidagi ushbu bayonotlarning asossizligi yuqorida aytib o'tilgan mualliflarning zamondoshlari (Lembke, Myuller va boshqalar) tomonidan qayd etilgan, ammo eksperimental tasdiqlashga muhtoj edi.

Zamonaviy tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, ko'zi ojizlarda xotira jarayonlarining "murakkabligi" kuzatilmaydi (V.A.Lonina va boshqalar). Ushbu tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ko'r va zaif ko'ruvchilar yodlash, eslab qolish va eslash jarayonida ma'lum qiyinchiliklarga duch kelishadi, shuningdek, bu jarayonlarning barchasi o'ziga xos tarzda sodir bo'ladi. Shu bilan birga, ularning xotirasining rivojlanishi norma bilan umumiy bo'lgan qoidalarga muvofiq sodir bo'lishi aniqlandi.

2-§. Ko'zi ojizlar xotirasining o'ziga xos xususiyatlari

Turli xil shakllardagi *eslab qolish* – mazmunli va mexanik, ixtiyoriy va ixtiyorsiz — bu xotiraning eng muhim jarayoni va inson faoliyatining muvaffaqiyati uning rivojlanish darajasiga bevosita bog'liqdir. Ma'lumki, eslab qolish jarayonining fiziologik mexanizmi vaqtinchalik

asab aloqalarining shakllanishidir. Nerv aloqalarini shakllantirishning muvaffaqiyati stimullar orasidagi ishlab chiqarish va differentsatsiya tezligiga va mustahkamlash soniga bog'liq.

Ko'zi ojizlarning yuqori asabiy faoliyatining xususiyatlarini hisobga olgan holda, yuqorida ko'ruv funksiyalarning buzilishi bilan, me'yorga nisbatan vaqt aloqalarining sekin shakllanishi va differentsatsiyalarning sekin rivojlanishi kuzatilganligini ta'kidlandi, bu ko'p sonli mustahkamlash zarurligida namoyon bo'ladi. Bu shuni ko'rsatadiki, ko'ruv analizatorning nuqsonlari, asosiy jarayonlarning nisbati — qo'zg'alish va tormozlanish, kontsentratsiya, nurlanish va induksiya, eslab qolish tezligiga salbiy ta'sir qiladi.

Ko'zi ojizlarning xotira xususiyatlari o'rganilgan tajribalar materiallarni eslab qolish unumdorligining pasayishini ko'rsatdi. Shunday qilib, V.A.Loninaning ta'kidlashicha, ko'rish qobiliyati zaif 4-sinf o'quvchilarining vizual materialni eslab qolish samaradorligi ommaviy maktabning 1-sinf o'quvchilariga qaraganda past.

Ko'zi ojiz bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasi o'quvchilari tomonidan ma'lum bir materialni eslab qolish jarayonining o'ziga xos xususiyatlari orasida eslab qolingani materialning yetarli darajada mazmunli emasligini ta'kidlash mumkin. Mantiqiy xotiraning yetarli darajada rivojlanmaganligi idrokning o'ziga xosligi va tafakkurning u bilan bog'liq xususiyatlari bilan bog'liq. Gap, xususan, ko'r va zaif ko'ruvchilar tahlil, sintez, taqqoslash, tasniflash va boshqalar kabi aqliy operatsiyalarni bajarish jarayonida boshdan kechiradigan qiyinchiliklar haqida ketmoqda.

Ammo shuni ta'kidlash kerakki, mantiqiy xotiraning rivojlanish darajasi yetarli emasligiga qaramay, semantik aloqalarga ega bo'lgan materialni eslab qolish, ko'rishida nuqsoni bo'lgan bolalarda semantik munosabatlar bilan bog'liq bo'lmagan materialga qaraganda ancha muvaffaqiyatli bo'ladi.

Bundan tashqari, ko'zi ojiz bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasasi o'quvchilari sog'lom ko'ruvchilarga qaraganda zaifroq

bo'lib, "mintaqa qonuni" ning ta'sirini namoyon qiladi, unga ko'ra materialning boshi va oxiri yaxshiroq eslab qolinadi. Bu ularning charchoqlari bilan bog'liq bo'lishi mumkin.

Ko'zi ojizlar uchun xarakterli narsa bu xotira hajmidagi individual tebranishlarning katta doirasi, eslab qolish tezligi, mexanik va mazmunli eslab qolish nisbati. Turli sabablarga ko'ra individual farqlar (tipologik xususiyatlar, hissiy tajriba, intellektual rivojlanish darajasi va boshqalar) tajribalarda aniqlanganidek, vizual funksiyalarning holatiga bog'liq emas. Bunday qaramlik faqat ko'rishdagi nuqsonlar markaziy asab tizimi shikastlanishiga bog'liq bo'lsa, kuzatiladi. Bosh miya kasalliklari yoki shikastlanishlari va ular bilan bog'liq aqliy rivojlanishdagi kechikishlar va turli darajadagi aqliy zaiflik mavjud bo'lganda, xotirani yo'qotishning umumiy fonida mazmunli eslab qolish eng ko'p zarar ko'radi. Bunday patologiya ham diqqatning buzilishiga olib keladi, bu ham xotira hajmi va tezligiga salbiy ta'sir qiladi.

Ba'zi o'ziga xos xususiyatlarga ega bo'lishiga qaramay, ko'rishda nuqsoni bo'lgan insonlarda eslab qolish jarayoni odatdagidek sodir bo'ladigan bir xil qoidalarga bo'ysunadi. Bu, xususan, yoshga qarab eslab qolish hajmi va tezligining oshishi, semantik eslab qolishning mexanik eslab qolishdan ustunligi, boshlang'ich maktab yoshida semantik aloqasi bo'lmagan so'zlarni yaxshiroq eslab qolish bilan tasdiqlanadi.

Ko'zi ojiz insonlarda eslab qolish jarayonining sekin rivojlanishining psixologik izohini tadqiqotchilar ko'rgazmali-harakatli tajribaning yetishmasligi, charchoqning kuchayishi, shuningdek, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni o'qitish usullarining nomukam-malligi deb bilishadi. Ko'zi ojiz bolalarni eslab qolishning yetarli emasligi, past tezligi va boshqa kamchiliklari ikkinchi darajali xarakterga ega, ya'ni ular ko'rish nuqsonining o'zi bilan emas, balki aqliy rivojlanishdagi og'ishlar bilan bog'liq. Ko'zi ojizlarning aqliy faoliyatini erta korreksiyalash bunday og'ishlarning ishonchli oldini

olish hisoblanadi. Hozirda individual, yosh va g'ayritabiiy xususiyatlarni hisobga olgan holda xotirani rivojlantirish uchun chuqur ko'rish qobiliyati buzilgan bolalarning katta, ammo, afsuski, har doim ham foydalanilmaydigan imkoniyatlarini ko'rsatadigan juda ko'p ma'lumotlar mavjud.

Esda saqlash va unutish — vaqtinchalik asabiy aloqalarning mustahkamligi va dinamikasini aks ettiruvchi xotira jarayonlari — materialni assimilyatsiya qilish sifatiga, uning shaxs uchun ahamiyatiga, esga tushirish soniga, shaxsning tipologik xususiyatlariga bog'liq.

Eslab qolishda bo'lgani kabi, ko'zi ojizlar ham individual ko'rsatkichlarning katta o'zgaruvchanligiga ega. Shunday qilib, masalan, uzoq muddatli bilan bir qatorda ularni esda saqlab qolish bilan siz tezda unutishni kuzatishingiz mumkin.

Shubhasiz, ushbu jarayonlarning o'ziga xosligi ko'zi ojizlarning xotirasi, birinchi navbatda, ular materialni qayta idrok etish uchun yetarli imkoniyatlarga ega emasligi bilan bog'liq. Ko'rish nuqsonlari bilan esda saqlash jarayonini tavsiflovchi ko'plab eksperimental ma'lumotlar tasvirlarni o'rganish natijasida olingan. Ko'zi ojizlarda tasvirlarni, mustahkamlash bo'lmasa, yo'q bo'lib ketish tendensiyasini ko'rsatadigan ko'plab dalillar mavjud. Mustahkamlash orasidagi kichik vaqt oralig'i (1-3 oy) ham ularning tasavvurlariga salbiy ta'sir qiladi, bu differentsiatsiya darajasining keskin pasayishi, tasvirlarning standartlarga (idrok obektlariga) yetarliligi bilan namoyon bo'ladi.

O'rganilgan materialni tezda unutish nafaqat esga tushirishning yetarli emasligi yoki yo'qligi, balki obyektlarning ahamiyati va ko'zi ojizlar faqat og'zaki bilimga ega bo'lishlari mumkin bo'lgan ularni belgilaydigan tushunchalar. Shu nuqtai nazardan, F.N.Shemyakinning tajribalari yorqin illyustratsiya bo'lib xizmat qilishi mumkin, bu ko'zi ojizlik va ranglarni ko'rishning buzilishi ranglarni bildiruvchi tushunchalar bilan ishlashga qanday salbiy ta'sir ko'rsatishini ko'rsatdi. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan insonlar uchun ahamiyatlilikka to'la va

shuning uchun eslab qolish oson va xotirada uzoq vaqt saqlanib turadigan ko'plab obyektlar va tushunchalar o'z ahamiyatini yo'qotishi aniq.

Tasvirlarning xavfsizligi ko'rish o'tkirligiga bog'liq ekanligi aniqlandi. Biroq, sezgir aks ettirish sohasidagi buzilishlar natijasida yuzaga keladigan tabiatni muhofaza qilish jarayonidagi kamchiliklarni ko'rishda nuqsoni bo'lgan insonlar ko'rgazmali-harakatli o'qitish uchun ko'ruv analizatorning holatini hisobga olgan holda sezilarli darajada bartaraf etish mumkin deb taxmin qilish qiyin emas.

Tanish va eslash – xotira jarayonlari, materialni eslab qolish va esda saqlash sifati namoyon bo'ladi.

Xotira tasvirini idrok obyekti bilan taqqoslaydigan faoliyat sifatida tanish, o'tmish va hozirgi paytda idrok qanchalik to'liq va aniq bo'lganiga, qaysi muhim yoki ahamiyatsiz xususiyatlar ajratilganiga va hozirda taqqoslanganiga bog'liq.

Ko'zi ojiz insonlarda kam farqlanadigan, parchalangan tasvirlar, shuningdek, atrofdagi dunyo obyektlari va hodisalarining eng muhim tomonlari va xususiyatlarini aniqlashda yuzaga keladigan qiyinchiliklar keyinchalik obyektlarni tanib olishda namoyon bo'ladi. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan insonlar obyektlarni tanib olish me'yorga qaraganda sekin va to'liqroq amalga oshiriladi va tanib olishning to'g'riligi ko'rish o'tkirligiga bog'liq. Shunday qilib, Ko'rishda nuqsoni bo'lgan insonlarda, qisman ko'ruvchilarga qaraganda, u taxminan 1,5 baravar ko'payadi.

Agar idrok obyektlari bilan xotira tasvirlarining o'ziga xosligini aniqlashdagi qiyinchiliklar taktil yoki hissiy xususiyatlar bilan bog'liq bo'lsa, samarali ko'ruv idrok etish, so'ngra tanib olishning o'ziga xos bo'lmaganligi, ya'ni obyektlarni ilgari ikkilamchi, muhim bo'lmagan, o'ziga xos bo'lmagan xususiyatlar bilan idrok etilgan deb tan olish muhim, o'ziga xos xususiyatlarni ajratishda boshdan kechirilgan qiyinchiliklar bilan izohlanadi.

Tanish taqqoslash qobiliyati sifatida ko'zi ojiz insonlarda idrok obyektlari va xotira tasvirlari, odatdagidek, asta-sekin rivojlanadi va hissiy tajribaga bog'liq. Ko'ruv analizator funksiyalarining buzilishi bilan ikkinchisining cheklanganligi ushbu jarayonning rivojlanishini sekinlashtiradi.

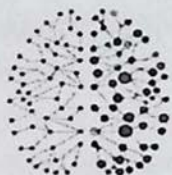
Tadqiqotlar shuni ko'rsatdiki, bu jarayonda maxsus ko'zi ojizlar, qisman ko'rish qobiliyati past va ko'rish qobiliyati past bo'lganlar mos ravishda teginish va ko'rish qobiliyatlarini o'zlashtiradilar. Tanib olish jarayoni jiddiy sifat va miqdoriy o'zgarishlarga uchraydi va normaga yaqinlashadi.

O'rganishlar shuni ko'rsatdiki, maxsus tashkil etilgan mashg'ulotlar jarayonida ko'zi ojizlar mos ravishda teri tuyish va saqlangan ko'rish qoldig'i orqali tanib olish ko'nikmalarini egallaydi.

Esga tushirish, tanib olishdan farqli o'laroq, ilgari qabul qilingan ma'lumotlarni to'liqroq bilib olish va esda saqlashni o'z ichiga oladi. Ko'zi ojizlar xotirasi bo'yicha bir qator tadqiqotlarda materialning yetarli darajada to'liq va sekin esga tushirish qayd etilgan. Yuqorida qayd etilgan eslab qolish va esda saqlashning kamchiliklari ushbu jarayonning sifatiga ta'sir qilishi aniq. Biroq, buni taxmin qilish mumkin sekin harakat u yoki bu ko'zi ojiz tomonidan material, shuningdek, ularning yuqori asabiy faoliyatining xususiyatlari, ya'ni tormozlanish jarayonlarning biroz kuchayishi bilan izohlanadi. Ehtimol, xuddi shu sabab sog'lom ko'ruvchilarga qaraganda tez-tez tushuntiriladi, ko'zi ojizlarda kuzatiladigan xotira hodisasi. Bunday taxmin, albatta, tekshirilishi kerak, ammo bu tasdiqlanadimi yoki yo'qmi, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar uchun ixtisoslashtirilgan ta'lim muasassa o'qituvchisi o'quvchilarni savol-javob qilishda alohida e'tibor va xushmuomalalik ko'rsatishi kerak, chunki o'quv materialining sekin esga tushirish bilimlarning yetishmasligi yoki yetarli darajada yuqori emasligini emas, balki suhbatdoshning yuqori asabiy faoliyatining o'ziga xos xususiyatlarini ko'rsatishi mumkin.

Muvaffaqiyatli eslab qolish, esda saqlash va esga tushirishning eng muhim sharti bu materialning sifati va tabiati. XX asr boshidagi tiflopsixologiyada eshitish xotirasi ko'zi ojizlarga xos degan fikr bor edi va mavhum material (mavhum tushunchalar, raqamlar) va eshitish tasvirlarini bildiruvchi so'zlar eslab qolish uchun maqbul deb hisoblangan. Biroq, bu eshitish tipidagi og'zaki – mantiqiy xotiraning rivojlanishiga olib kelishini emas, balki ko'zi ojizlarni o'qitishning og'zaki usullarining ustunligini ko'rsatdi.

Ko'zi ojizlarni turli xil faoliyat turlari bilan tanishtirish va barcha saqlangan analizatorlardan va qoldiq ko'rishdan foydalanish har xil turdagi xotirani rivojlantirishda rag'batlantiruvchi va obyektiv shartdir

8-MAVZU: KO'RISHDA NUQSONI BO'LGAN BOLALARDA TASAVVUR (XAYOL) VA UNING XUSUSIYATLARI

Tasavvur - bu haqiqatni aks ettirishning o'ziga xos shakli bo'lib, unda tasavvurlar asosida ilgari hech qachon sezilmagan obyektlarning tasvirlari quriladi.

1. Tasavvur funksiyalari
2. Tasavvur va kognitiv jarayonlar
3. Tasavvur jarayonlarining tasnifi
4. Tasavvurning mexanizmlari, usullari, operatsiyalari
5. Bolalarda tasavvurni rivojlantirish

**P.I.Ivanova va
M.E.Zufarova**

**"Umumiy psixologiya"
darslik
XAYOL**

Tasavvur - bu voqelikni aks ettirishning o'ziga xos turi bo'lib, unda tasvirlar asosida ilgari hech qachon idrok etilmagan narsalarning tasvirlari quriladi. Tasavvur ko'rishda nuqsoni bo'lgan shaxslar uchun qanday ahamiyatga ega bo'lsa, sog'lom ko'ruvchilar uchun ham xuddi shunday ahamiyatga ega: mavjud g'oyalar va tushunchalarni o'zgartirib, bilim doirasini kengaytiradi, faoliyat natijalarini oldindan

ko'rish imkoniyatini yaratadi, fikrlash, iroda rivojlanishiga hissa qo'shadi, hissiy soha va shaxsiyat shakllanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

O'z vazifalari bo'yicha (xotira tasvirlari takrorlanadi va tasavvur tasvirlari o'tmishdagi tajribani qayta tiklaydi) tasvirlardan farq qiladi, tasvirlarlar ular bilan chambarchas bog'liqdir. Tasavvurlarga tayanmasdan, pirovardida obyektiv voqelikka tayanmasdan tasavvurning bironta ham eng ajoyib tasvirini yaratib bo'lmaydi. "Shubhasiz", deb yozadi S.L.Rubinshteyn, uning fikriga ko'ra, tasavvur orqali amalga oshiriladigan o'zgarishlarning boshlang'ich nuqtasi tajribadir. Shuning uchun, insonning tajribasi qanchalik keng, rang-barang bo'lsa, uning tasavvuri boy, boshqa narsalar teng bo'ladi.

Bundan ma'lum bo'ladiki, doiraning torligi, parchalanishi, yetarli darajada umumlashtirilmaganligi va boshqa kamchiliklar tasavvur qilish qobiliyatining rivojlanish darajasiga ta'sir qilmasligi mumkin.

XIX asr oxiri XX asr boshidagi tiflopsixologiyada ko'rlarning tasavvuriga qarama-qarshi ikkita nuqtai nazar mavjud edi.

Assotsiativ psixologiya vakillari hissiy bilimlar sohasining torayishi yangi tasvirlarni, tasavvur tasvirlarini, ayniqsa ijodiy tasvirlarni birlashtirish va yaratish imkoniyatlarini cheklaydi, deb ta'kidladilar. G.P.Nedler, K.Krause va boshqa tifloglar tasavvurning hissiyotlarga bog'liqligini ta'kidlab, uning fikrlash va nutq bilan chambarchas bog'liqligini ko'rmaganligi xarakterlidir, bu esa hissiy aks ettirish bo'shliqlarini sezilarli darajada to'ldirishga imkon beradi va shu bilan hissiy va kontseptual birlikni buzadi.

Sensualistik yo'nalishga rioya qilgan tiflopsixologlar va o'qituvchilardan farqli o'laroq, A.A.Krogus, A.M.Sherbina va boshqa mualliflar ko'zi ojizlikda psixikaning ustun rivojlanishining idealistik konseptsiyasini ishlab chiqdilar, ko'rish funksiyasining yo'qolishi "ichki" hayotning rivojlanishi va boyligiga hissa qo'shadi. Tashqi dunyodan to'sib qo'yilgan ko'r, ularning fikriga ko'ra, fikrlash va tasavvur orqali o'zining "ichki dunyosini" yaratadi va bu "yuqori" aqliy

jarayonlarning rivojlanishiga yordam beradi. Ko'zi ojizlarning tasavvurlari zikr qilingan mualliflar tomonidan ko'ruvchilarga qaraganda jonli ekanligi bilan ajralib turadi, ko'zi ojizlar ijodiy-musiqiy va matematik tasavvurlarning yuqori darajada rivojlanganligi bilan ajralib turadi.

Yuqoridagi qarashlar, qarama-qarshi bo'lishiga qaramay, juda ko'p o'xshashliklarga ega, chunki ikki holatda ham hissiy va mantiqiy birlik buziladi.

Faqat aqliy aks ettirish jarayonini hissiy va mantiqiy birlik sifatida ko'rib chiqadigan dialektik-materialistik yondashuv ko'zi ojizlikda tasavvurning xususiyatlarini obyektiv ravishda ochib berishi mumkin.

Ko'ruv funksiyalarining to'liq yoki qisman yo'qolishi tufayli hissiy bilish sohasining torayishi idrok va tasavvurlarni susaytiradi, tasavvurdagi tasvirlarni birlashtirish va qayta qurish imkoniyatlarini cheklaydi. Ko'zi ojizlar tasavvurining "qashshoq"ligi uning namoyon bo'lishining eng past darajasida — tushlardagi tasvirlarning beixtiyor o'zgarishi bilan kuzatilishi mumkin. Ko'zi ojizlarning orzularini o'rgangan psixologlar (German, Jestrou, Chelpanov) ularning ko'rish nuqsonining kelib chiqish vaqtiga bog'liqligini ta'kidlaydilar va eng yorqin tushlar balog'at yoshida ko'zi ojizlarda sodir bo'lishini ta'kidlaydilar. Bolalikda ko'zi ojizlarning orzulari tasvirlar bilan kambag'al, tumanli va vizual elementlardan mahrumdir.

Tasavvurning beixtiyor shakllarida, balog'at yoshida to'satdan ko'zi ojizlik yoki ko'ruv o'tkirligining keskin pasayishi bilan ular kuchayishi mumkin. Bu yorqin hissiy rangga ega bo'lgan vizual orzular oqimida yoki vizual illuziyalar va funksional gallyutsinatsiyalar paydo bo'lishida namoyon bo'ladi. Psixologiyada bu hodisa "Charlz Bonet sindromi" deb nomlangan. Ushbu hodisa vizual stimulyatsiyaning pasayishi uchun kompensatsiyaning majburiy shakli deb hisoblanadi. Umuman olganda, tasavvur noaniqlik sharoitida, ma'lumot yetishmasligi bilan faollashadi. Ko'zi ojizlik va zaif ko'rishning o'ziga xos klinik holati sifatida qaralishi mumkin, bunda tashqi

tasavvurlarining rivojlanishini qisman xayolot faoliyatini faollashtirish orqali amalga oshiriladi. Buning uchun tasavvurlar faqat kech ko'rib o'tilganlarda va faqat tasavvurlarining rivojlanishida sodir bo'ladi.

Tasavvurlar rivojlantirishning eng muhim shartlaridan biri bu xotira tasavvurlarining xususligi va boyligidir, chunki bu tasavvurlar tasavvurlarining o'zgarish komplekslariga aylanish obyekti hisoblanadi. Tasavvurlar o'zgarish, birlashtirish jarayoni inson tasavvurining rivojlanishini kuzatib chiqadiki, tasavvurni rivojlantirishning yana bir muhim sharti bu jarayonning operatsion kombinatorial mexanizmlarini shakllantirishdir.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarda tasavvurlarining sifat va miqdoriy o'zgarishlar ularni tasavvurning kombinatorial shablasiga kiritish jarayonini sezilarli darajada qiyinchilashtiradi va shu bilan tasavvurlarni o'zgartirish mexanizmlarining rivojlanishiga to'siq qiladi. Shunday qilib, ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilar tasavvurining rivojlanishi hissiy tajribani birlashtirish orqali ham, operatsion mexanizmlarni shakllantirishdagi qiyinchiliklar natijasi ham sekinlashadi.

Biroq, cheklangan imkoniyatlarga qaramay, ko'zi ojizlarning tasavvurlari faoliyat jarayonlarida keng qo'llaniladi va ba'zi hollarda hissiy tajribaning idrok etishdagi kamchiliklari va "qashshoq"ligini qoplaydi va shu bilan kompensatsion funksiyalarni bajaradi.

Ko'ruv nuqsonlari va ular tufayli yuzaga kelgan hissiy bilimdagi to'xtilishlarni qoplashda ayniqsa muhim rol rekreatsion tasavvurga to'g'ri keladi. Uning yordami bilan ko'zi ojizlar og'zaki tavsiflar va mavjud tasavvurlar, teri tuyish, eshitish va boshqa tasvirlar asosida to'g'ridan-to'g'ri aks ettirish uchun mavjud bo'lmagan narsalarning tasvirlarini hosil qiladi; taktil yoki buzilgan ko'ruv idrok etish uchun mavjud bo'lmagan obyektlarning maketlari, modellari, relyef tasvirlarini o'zgarish chiqib, ular o'zlarining tasavvurlarida paydo bo'lgan tasavvurlarni o'zgartiradilar, natijada ular mavjud bo'lgan, ammo ular tasavvurlardan to'g'ridan-to'g'ri tabiiy shaklda idrok etilmagan narsalarni

yetarli darajada aks ettiradilar. Tasavvurning aniq birlashtiruvchi faoliyati, ayniqsa, saqlanib qolgan ko'ruv tasvirlar asosida tasavvurning yangi yorqin tasvirlarini yaratadigan ko'zi ojizlarda namoyon bo'ladi. Qoldiq ko'rishning mavjudligi ushbu turdagi aqliy faoliyatda ko'zi ojizlarning imkoniyatlarini yanada kengaytiradi. Boshqa barcha narsalar teng (yosh, fikrlashning rivojlanishi, hissiy tajriba) bo'lib, tasavvur kuchi ko'ruv funksiyalarning holatiga bevosita bog'liq bo'ladi deb taxmin qilish mumkin.

Ko'zi ojizlarda qayta tiklanadigan tasavvurni rivojlantirish o'qituvchining muhim vazifasidir. O'qituvchi tomonidan boshqariladigan tasavvurni tarbiyalash nafaqat hissiy bilimlardagi bo'shliqlarni to'ldirgani uchun, balki to'liqligi va mazmunlilikligi yetarli bo'lmagan tasavvurlarga asoslangan tasavvur ko'zi ojiz odamni haqiqiy hayotdan uzoqlashtirishi mumkinligi uchun ham zarurdir. Bu, ayniqsa, passiv tasavvur bilan tez-tez kuzatiladi, unga nisbatan harakatsiz turmush tarzi tufayli ko'zi ojizlar faoliyatga (o'yin, mehnat, ta'lim) yetarlicha faol qo'shilmaydilar. Iroda va ong bilan tartibga solinmagan tasavvur haqiqiy bo'lmagan xayoliy tasvirlarni yaratadi. "O'zining rivojlanishi uchun befoyda, xarakteri uchun zararli, hayotiy muvaffaqiyati uchun halokatli bo'lgan bu xayol tasvirlarini ko'zi ojiz ko'pincha o'zining eng yuqori ma'naviy holati sifatida baholaydi, chunki ular unga o'ziga ishonch bag'ishlaydi va qattiq haqiqatdan uzoqlashtiradi, uni tirishqoqlik bilan to'ldirgan hayotini oziqlantiradi va qo'llab-quvvatlaydi. Buning natijasi xayolparastlik va shubhalanish bo'lib, uni ruhiy tushkunlikka olib keladi va haqiqiy dunyodan begonalashadi", deb yozgan S.Geller. Garchi bu satrlar yarim asrdan ko'proq vaqt oldin yozilgan bo'lsa-da, ular bugungi kunda ham dolzarb bo'lib qolmoqda.

N.G.Morozova tadqiqotlari ko'zi ojiz insonlar o'zlarini ko'pincha uchuvchilar, kapitanlar, aktrisalar, arxeologlar sifatida tasavvur qilishlarini ko'rsatdi. Haqiqatdan bunday ajralish orzularni harakat uchun stimuldin bo'sh orzuga aylantiradi va shaxsning rivojlanishiga

salbiy ta'sir ko'rsatadi. Shunday qilib, orzu qilish qobiliyatini to'g'ri rivojlantirish uchun, ko'zi ojiz inson o'z kamchiliklarini chuqur anglashi, o'z imkoniyatlarini qadrlashi, ularni qo'llash sohasi bilan tanishishi kerak. Bunda unga o'qituvchi yordam berishi kerak. Faqatgina hayot bilan chambarchas bog'liq bo'lgan orzular ko'zi ojiz odamning faoliyatini faollashtiradi, unga hayotda o'z o'rnini topishga yordam beradi.

Ko'zi ojizlarning ijodiy tasavvurlarini qayta tiklashda ko'ruv o'tkirligining yetishmasligi yoki yetarlicha bo'lmaganligi sababli to'siqlar yuzaga keladi. Bu, tug'ma ko'zi ojizlarda kuzatiladi.

Badiiy ijod faqatgina hayotning to'liqligini aks ettirgandagina to'liq bo'lishi mumkin. Ijodiy tasavvurning o'zi ko'zi ojizlarda tashqi dunyoni sezishdagi bo'shliqlarni to'ldira olmaydi.

Ko'zi ojizlarda ijodiy tasavvur darajasining pastligi, shuningdek, ko'rish funksiyasining yo'qligi yoki jiddiy buzilishi bolaning madaniyatni egallashga to'sqinlik qilishi bilan bog'liq, chunki inson madaniyati, L.S.Viygotskiy ko'rsatganidek, biologik turning ma'lum bir doimiyligi va uning vositalari bilan yaratilgan. Bu shuni anglatadiki, madaniyat, ilm-fan va san'atning ko'plab sohalarida ijodiy faoliyat ko'rish qobiliyati bilan amalga oshadi. Dunyodagi barcha ranglar, yorug'lik va soya o'yinlarini hech qachon ko'rmagan inson, uni san'at asarida tasvirlashi va odatiy tarzda aks ettirishi mumkinligini tasavvur qilish qiyin.

Shuni ta'kidlash kerakki, ijodkorlik san'at bilan cheklanmagan, u inson faoliyatining barcha sohalariga ta'sir qiladi.

Ko'rish qobiliyatidagi nuqsonlar ijodiy tasavvurni faqatgina inson faoliyatining muayyan sohalarida, ya'ni ko'rish qobiliyati bilan bog'liq sohalarida cheklaydi. Bu fikrni ko'zi ojiz olimlarning amaliyotlari tasdiqlaydi, ular kibernetika (N.Viner), topologik algebra (L.Pontryagin) va boshqa ko'plab sohalarida hayratlanarli yutuqlarga erishdilar.

Ko'zi ojizlarning ijodiy tasavvurini tavsiflashda, uning normal miqdoriy mahsuldorligi pasayishini ta'kidlash kerak. Bu fantaziya tasvirlarini ishlab chiqarishda asos bo'lgan assotsiativ aloqalarning kambag'alligi va bir xilligi bilan bog'liq.

Tasavvur sohasidagi sifat o'zgarishi o'ziga xoslik, ya'ni yangilik darajasining pasayishi bilan namoyon bo'ladi.

Ko'rishda nuqson bo'lgan shaxslarning, ayniqsa, maktabgacha va kichik maktab yoshidagilarning tasavvurlari uchun stereotipiklik, sxematiklik, shartlilik, taqlid qilish, to'g'ridan-to'g'ri o'zlashtirishga intilish, tasavvur tasvirlarini xotira tasvirlari bilan almashtirish xususiyati mavjud. Ko'pincha perseveratsiya, ya'ni bir xil tasvirlarni ozgina o'zgartirilishi bilan takrorlashga moyillik kuzatiladi. Tasavvurdagi tasvirlar odatda juda oddiy va to'g'ridan-to'g'ri o'xshashliklardan kelib chiqadi. Ehtimol, bu tasavvurlar tasavvurlarni takrorlashdagi qiyinchiliklarni bartaraf etish usulidir. Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarda bir tasvirdan ikkinchisiga o'tish juda qiyin, chunki ularning dinamikligi va moslashuvchanligi past.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarning tasavvur darajasining pasayishi o'yin faoliyatida yaqqol namoyon bo'ladi. O'yin faoliyati uchun mavzularning kambag'alligi, rasmlarning yetishmasligi, faollikning pastligi, stereotip harakatlarga moyilligi xosdir.

Ko'zi ojizlar va zaif ko'ruvchilarning tasavvurlari dastlabki tasavvurning beqarorligi bilan ajralib turadi, uni yakuniy amalga oshirishda qiyinchiliklar, yon vaziyatlarga ko'plab siljishlar mavjud. Ko'pincha tasvirlar turli xil elementlarning oddiy mexanik birikishi tufayli yagona ma'noli asosdan mahrum bo'ladi.

Fantaziya tasvirlarining ma'noliligining yetarli emasligi antitsipatsiya qobiliyatining pasayishida, ya'ni bashorat qilishda, oldindan aks ettirishda, ehtimoliy bashorat qilishda namoyon bo'ladi.

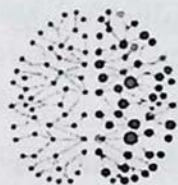
Antitsipatsiya (lat. – oldindan sezish) voqealar rivojini oldindan ko'ra bilish, oldindan sezishni bildiradi. Inson voqealar rivojini oldindan ko'ra bilish, ularning natijalarini bashorat qilish, muammo yechimining ehtimolligi chizmasini tasavvur qilish qobiliyatiga ega.

Tasvirlarning harakatchanligi va moslashuvchanligining pasayishi “mental rotatsiya” yoki aqliy aylanish operatsiyasini amalga oshirishda qiyinchiliklarga duch keladi, ya’ni tasvirlarni fazoda manipulyatsiya qilish qobiliyati, xususan, fazoda yo’nalish uchun juda muhimdir.

Manipulyatsiya-Bu o’z manfaati yo’lida boshqalardan foydalanish, ularni boshqarish orqali ularga ta’sir ko’rsatish.

Tasavvur qilish hissiy soha bilan chambarchas bog’liq. His-tuyg’ularga bo’lgan to’qima, xayoldagi tasvirlarning eng muhim xususiyatlaridan biridir. Bu nuqtai nazardan qaraganda, ko’zi ojiz va zaif ko’ruvchilarning tasavvurlari hissiy jihatdan yetuk emas deb ta’riflanishi mumkin, chunki ularning tasviri, odatda, hissiy jihatdan ifodalanmaydi.

Xulosa qilib shuni yana bir bor ta’kidlash joizki, ko’rishda nuqsoni bo’lgan shaxslarning tasavvurida o’ziga xos xususiyatlarning mavjudligi ushbu jarayonning rivojlanishining asosiy qonuniyatlarini olib tashlamaydi, ikkinchisi ham normal, ham ko’rish patologiyasida teng darajada namoyon bo’ladi. Ko’zi ojiz va zaif ko’ruvchilarni to’g’ri tashkil etilgan ta’lim-tarbiya ularning tasavvurlarini to’liq rivojlantirishga imkon beradi.

9-MAVZU: KO 'RISHDA NUQSONI BO'LGAN BOLALAR TAFAKKURINI RIVOJLANTIRISH

Tafakkur - inson aqliy faoliyatining yuksak shaklidir. Tafakkur atrofdagi olamni bilish qurolidir va inson oqilona amaliy faoliyatining vujudga kelishi uchun shartdir.

P.I.Ivanova va M.E.Zufarova

"Umumiy psixologiya" darslik

1. Tafakkur haqida umumiy tushuncha
2. Fikr yuritish operatsiyalari
3. Hukm va Xulosa chiqarish
4. Tushuncha
5. Tafakkur turlari
6. Tafakkur va boshqa psixik jarayonlar
7. Tafakkurning sifatleri
8. Tafakkurning o'sishi

1-§. Tafakkurning kompensatsion roli

Obyektiv dunyoning muhim xususiyatlari, aloqalari va munosabatlarining umumlantirilgan va bilvosita aksi, kognitiv faoliyatning eng yuqori bosqichi bo'lgan fikrlash hissiy aks ettirish asosida vujudga keladi va rivojlanadi. Biroq tafakkurning sezgilar, idroklar va tasavvurlar bilan aloqasi uning hissiy ma'lumotlarning miqdori va sifatiga bir tomonlama bog'liqligi bilan cheklanmaydi. Sezgilar asosida paydo bo'lish va rivojlanish, fikrlash, o'z navbatida, tasvirlarning xabardorligi va umumlantirilishida namoyon bo'ladigan hissiy bilish jarayonlariga tuzatuvchi ta'sir ko'rsatadi.

Ko'rish funksiyalarining to'liq yoki qisman yo'qolishi tashqi dunyoning hissiy aks ettirishining to'liqligi, aniqligi va farqlanishining pasayishiga olib keladi, bu esa o'z navbatida intellektual rivojlanish

jarayoniga ma'lum darajada ta'sir qiladi. Biroq, vizual taassurotlarning yo'qligi yoki pastligi fikrlash rivojlanishining umumiy yo'nalishini to'xtata olmaydi yoki buzib bo'lmaydi, chunki harakatlanuvchi materiyaning asosiy fizik, fazoviy va vaqtinchalik xususiyatlari va munosabatlari — zichlik, vazn, shakl, kattalik, masofa, bir vaqtning o'zida yoki hodisalar ketma-ketligi yetarli darajada to'liqlik bilan aks ettirilgan. Saqlangan analizator tizimlari: taktil, eshitish, hidlash. Taktil, eshitish va ba'zi hollarda va ko'ruv sezgilar asosida rivojlanib, tafakkur ularga teskari ta'sir ko'rsatadi.

Ushbu munosabatlarda, ko'zi ojizlik bilan tafakkur funksiyalari, odatda, sog'lom odamlar bilan bir xil.

Biroq, ko'rish funksiyalarining yo'qolishi yoki jiddiy buzilishi idrok etish jarayonini, xususan, yaxlit tasvirni shakllantirishni qiyinlashtiradi. Shu munosabat bilan, ko'zi ojizlar sog'lom ko'ruvchilarga nisbatan qo'shimcha ishlarni bajarishlari kerak, xususan, sezgi tasvirlarining nisbiy ketma-ketligi, parchalanishi va sxematikligini yengib o'tishlari kerak. Shunday qilib, tafakkur orqali hissiy tajribaning kamchiliklarini sezilarli darajada kompensatsiyalash mumkinligi aniq. Ammo shuni yodda tutish kerakki, rivojlanishdagi og'ishlarni bartaraf etishning ushbu usuli soxta kompensatsiya deb ataladigan xavfni o'z ichiga oladi, bu bilim og'zaki va soxta tushunchalarni shakllantirishda namoyon bo'ladi — ko'pincha tasodifiy bo'lgan va muhim aloqalar va munosabatlarni aks ettirmaydigan xususiyatlarni rasmiy ravishda ajratib ko'rsatish. Xayoliy kompensatsiyaning rivojlanishi ko'zi ojizlar nisbatan kam sonli obyektlar bilan bevosita tanishishlari bilan bog'liq va shuning uchun ular o'zlashtirgan so'zlar ortida har doim ham u yoki bu aniq tarkib mavjud emas. Ko'zi ojizlar odatda so'zlarni u yoki bu kontekstda to'g'ri ishlatishiga qaramay, ularning bilimlari, sinchkovlik bilan tekshirilganda, ko'pincha og'zaki bo'lib chiqadi, tegishli tasvvurlarga tayanmaydi va so'zlarning ma'nosi qoidalarda zid ravishda torayadi (har bir bitta xususiyatga, obyektga, vaziyatga bog'liq bo'lib qoladi) yoki

ma'lum bir tarkibdan haddan tashqari chalg'itadi. Ko'zi ojizlar hamma narsani "chaynalgan" shaklda oladi, o'qituvchilar ularga hamma narsa haqida sinchkovlik bilan aytib berishadi. So'zlar, ayniqsa, ko'zi ojiz odam uchun aniq emas, chunki uning tajribasi boshqacha tarzda rivojlanadi. Tayyor shaklda har qanday bilimga ega bo'lib, uni o'zi tushunishni o'rganadi. Ko'zi ojizlarni o'qitishning og'zaki usullari uzoq vaqtdan beri ishonib bo'lmaydigan deb topilgan bo'lsa-da, buning uchun soxta kompensatsiya xavfi yo'qolmaydi. Shuning uchun, ko'zi ojizlarni o'qitish paytida o'qituvchi o'ziga xos hissiy bilimlarni o'zlashtirish jarayonini boshqarishi va zarur tushunchalarni shakllantirishi kerak — bu hissiy va kontseptual, xayoliy kompensatsiyani buzish tendentsiyasini yengib o'tish uchun ajralmas shartdir.

Sensor sohaning torayishi tufayli aqliy rivojlanish nuqsonlarini kompensatsiyalashning determinantlaridan biri bu vositachilik kabi tafakkurning asosiy xususiyatidir. Ushbu xususiyat tufayli so'z va xulosalar yordamida idrok etish mumkin bo'lmagan narsalar va hodisalarning mohiyatini bilish va ochib berish mumkin bo'ladi.

Determinatsiya (lotincha: *determinatio* — cheklanish, aniqlanish), latent ixtisoslanish — embriologiyada organ va to'qimalarning shakllanishi oldidan rivojlanayotgan embrion qismlari o'rtasida sifat jihatdan farq paydo bo'lishi.

Shubhasiz, ko'rish patologiyasida hissiy aks ettirish imkoniyati normaga nisbatan sezilarli darajada cheklangan, ko'zi ojizlar tashqi dunyo haqida bir qator ma'lumotlarni bilvosita, bevosita, fikrlash faoliyati tufayli olishlari mumkin.

Shuni alohida ta'kidlash kerakki, inson tafakkuri muhim aloqalar va munosabatlarni aniqlash va ularni umumlashtirishga ixtisoslashgan bo'lsa-da, u obyektlarning xususiyatlari va mohiyatini ham aks ettiradi. Obyektlarning xususiyatlari va mohiyatini ularning umumiy va muhim ta'riflarida aks ettirish qobiliyati tafakkurning kompensatsion funksiyasini materialistik tushunish asosida yotadi.

Materializm (lot. Materialis-moddiy) – falsafadagi asosiy oqimlardan biri; moddiy, tabiiy, jismoniy olamning obyektiv ravishda, ya'ni uning iroda, ruh, onnga bog'liq bo'lmagan holda mavjudligini va ularga nisbatan birlamchiligini ta'kidlashga asoslangan falsafiy ta'limot.

Mavhum sxemalar, ramzlar emas, balki to'g'ridan-to'g'ri idrok etish uchun mavjud bo'lmagan va ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarda bilvosita aks ettirish natijasida hosil bo'lgan obyektlarni aks ettiruvchi juda aniq tasavvurlar, tasavvur tasvirlari va tushunchalar kognitiv imkoniyatlarni kengaytirish va chuqurlashtirishga yordam beradi.

Ammo dunyoni butun xilma-xilligida bilvosita aks ettirish faqat to'g'ridan-to'g'ri aks ettirish orqali olingan ba'zi bir minimal sensor bilimlarga tayangan holda mumkin bo'ladi. Sensor sohaning torayishi bilan, shuningdek normal holatda, odam dunyoni bevosita aks ettirish bilan bilishni boshlaydi. Aynan shu aks ettirish asosida umumlashtirish va mavhumlashtirish qobiliyati shakllanadi, nazariy fikrlash rivojlanadi, keyinchalik hissiy tizimlarning gnostik imkoniyatlari bilan cheklangan aqliy rivojlanishga korreksion ta'sir ko'rsatadi. Shu sababli, bir qator tiflologlarning ko'zi ojizlikda psixikaning rivojlanish jarayonini asosan yuqori aqliy funksiyalarning rivojlanishi sifatida tasavvur qilishga urinishlari (mantiqiy tafakkur, nutq, xotira, ixtiyoriy diqqat) va ontogenetik rivojlanishning materialistik tushunchasiga mos kelmaydi, balki ta'lim amaliyotiga zarar yetkazadi, xayoliy kompensatsiyaga olib keladigan usullarni nazariy asoslaydi.

Shunday qilib, sensor va mantiqiy idrokning ajralmas ikki tomonlama aloqasi hissiy sohani toraytirishda tafakkurning kompensatsion rolini belgilaydi.

2-§. Tafakkur operatsiyalari

Tafakkur-inson tomonidan voqelikning muhim aloqalari va munosabatlaridagi bilvosita, umumlashtirilgan aksi. Aloqalar, munosabatlar, shuningdek hodisalar va haqiqat obyektlarining asosiy xususiyatlari va mohiyatini aniqlash tafakkur operatsiyalari orqali amalga oshiriladi.

Tafakkur, aniqrog'i, fikrlovchi inson haqiqatning u yoki bu tomonlarini tushunchalarda anglashi va aks ettirishi uchun asosiy operatsiyalar tahlil (analiz) va sintezdir, shuning uchun umuman tafakkur analitik-sintetik faoliyat sifatida tavsiflanishi mumkin.

Tahlil (analiz) - bu fikrlash jarayoni, obyektning tarkibiy qismlarga bo'lish, uning xususiyatlari va tomonlarini ajratishdir. Sintez - bu tahlil qilinadigan elementlarni bir butga birlashtirishdir. Tahlil va sintez faoliyatda shakllanadi va ham hissiy, ham mantiqiy darajada aks etadi, bunda hissiy aks etishi darajasida tahlil-sintez birinchi o'rinda turadi.

Shubhasiz, ushbu operatsiyalarning hissiy aks ettirish darajasidagi muvaffaqiyati analizator apparati xavfsizligi va rivojlanish darajasiga bog'liq.

Ko'rish funksiyalarining chuqur buzilishi, shuningdek, voqelikning turli tomonlarini aks ettiruvchi va bilish obyekti bo'lgan tahlil va sintez operatsiyalarini bajarishni qiyinlashtiradi. Bu, bir tomondan, obyektlarning xususiyatlarini to'liq aks ettirishning yetarli emasligi, boshqa tomondan, teri tuyish va buzilgan ko'ruv idrokning nisbiy ketma — ketligi bilan izohlanadi. Xuddi shu sabablar ko'zi ojizlar bilish obyektlarining eng muhim, xarakterli xususiyatlari va aloqalarini ajratishda duch keladigan qiyinchiliklarga asoslanadi.

Tafakkurning analitik-sintetik faoliyatining qiyinchiliklari va yetarli darajada rivojlanmaganligi, shuningdek, tasvurlarning differentsiatsiyasining past darajasi, tushunchalarning o'ziga xos mazmun bilan yetarli darajada to'ldirilmaganligi, ko'zi ojizlarning xulosalarining rasmiyligi va nihoyat, tahlil va sintezga asoslangan boshqa aqliy operatsiyalarni bajarish jarayonida ular boshdan kechirgan qiyinchiliklar bilan tasdiqlanadi.

Tahlil va sintez mustaqil aqliy operatsiyalar bo'lib, shu bilan birga aqliy muammolarni hal qilishga yordam beradigan barcha boshqa operatsiyalarga bevosita kiritiladi.

Eng muhim aqliy operatsiyalardan biri bu taqqoslash, ya'ni ikki yoki undan ortiq obyektlarni taqqoslashda o'ziga xoslik yoki farq

darajasini belgilashdir. Taqqoslash bilishning nisbatan elementar shakli bo'lsa-da, uning muhim roli tahlil va sintez bilan bir qatorda deyarli barcha aqliy operatsiyalarga kiritilishi bilan belgilanadi.

Jiddiy ko'rish nuqsonlari mavjud bo'lganda, taqqoslash operatsiyasini bajarish jarayonida ma'lum qiyinchiliklar ham kuzatiladi. Ko'rishning to'liq yoki qisman yo'qolishi bilan bir qator sensor ma'lumotlarni olishning mumkin emasligi yoki murakkabligi obyektlarning nozik farqlanishi ularni taqqoslashga to'sqinlik qiladi. Albatta, hissiy darajadagi taqqoslashning yetarli darajada chuqurligi ilmiy va nazariy tafakkurga ta'sir qilmasligi mumkin emas, chunki tushunchalarni taqqoslashda ularning o'ziga xos mazmuniga tayanish kerak. Hissiy bilish sohasining torayishi tufayli yuzaga keladigan yetarlicha nozik tahlil ko'pincha ahamiyatsiz yoki juda umumiy, umumlashtirilgan xususiyatlar bo'yicha o'ziga xoslik yoki farqni aniqlashga olib keladi.

Taqqoslash yordamida tasniflash va tizimlashtirish amalga oshiriladi, ya'ni obyektlarni o'xshash xususiyatlarga ko'ra birlashtirish, yoki guruhlash. Tizimlashtirish va tasniflash jarayonida ushbu toifadagi (tur, jins yoki sinf) muhim xususiyatlarni ajratib ko'rsatish eng muhimdir. Shubhasiz, ko'zi ojizlarda tez-tez uchraydigan ahamiyatsiz yoki haddan tashqari umumiy xususiyatlarning chiqarilishi to'g'ri tasniflash va tizimlashtirishga to'sqinlik qiladi. Ushbu qiyinchiliklar N.S.Kstyuchekning tajribalarida aniq namoyon bo'ldi. Tushunchalarni tasniflash paytida subyektlar ko'pincha umumiy xususiyatlarni ajrata olmadilar va quyidagi javoblarni berishdi: "qarag'ay va oq qush — bu tabiat"; "qalam, daftar, kitoblar — bu hamma narsani o'qish, yozish" va hakazo.

Yuqoridagilardan tashqari, tafakkurning faoliyat operatsiyalari quyidagilarni o'z ichiga oladi:

mavhumlashtirish — bir vaqtning o'zida boshqalarni ajratib ko'rsatish bilan obyektning ba'zi tomonlaridan chalg'itish;

umumlashtirish — umumiy muhim xususiyatlar asosida obyektlarni birlashtirish;

konkretlashtirish — umumlashtirilgan bilimlarni muayyan, aniq holatlarga qo'llash. Ushbu operatsiyalarning barchasi tahlil va sintezga asoslangan bo'lib, ular bilan birga boshqa operatsiyalar ham amalga oshirilishi mumkin; masalan, umumlashtirish taqqoslash orqali amalga oshirilishi mumkin. Ushbu operatsiyalar tiflopsixologiyada maxsus o'rganish mavzusi bo'lmagan, ammo hissiy va mantiqiy birlikning dialektik-materialistik pozitsiyasiga asoslanib, shuningdek ko'zi ojizlarning tahlil va sintezda boshdan kechirgan qiyinchiliklarini tasdiqlovchi dalillarga asoslanib, biz yetarli ishonch bilan aytishimiz mumkinki, sensor bilimlar sohasidagi nuqsonlar ma'lum darajada aks etadi. Ushbu taxmin foydasiga umumiy psixologiyada aniqlangan faktlar guvohlik beradi. Ushbu faktlar shuni ko'rsatadiki, odatda abstraktsiya va umumlashtirish hissiy bilim darajasida boshlanadi (elementar abstraktsiya-eng "kuchli" ni ajratish, masalan, biologik ahamiyatga ega stimullar va umumlashtirilgan, umumlashtirish — sirtidagi, ahamiyatsiz belgilar asosida amalga oshiriladi) va shundan keyingina faoliyatda, o'quv jarayonida, o'zlashtirish jarayonida rivojlanadi.

Yuqoridagilarni sarhisob qilar ekanmiz, shuni ta'kidlash mumkinki, ko'rishning to'liq yoki qisman yo'qolishi, sensor sohani toraytirishi, hissiy idrokni qiyinlashtirishi va susaytirishi, shu bilan ko'zi ojizlarda tafakkurning rivojlanishiga salbiy ta'sir qiladi. "Ko'rishdagi nuqsonlarni kompensatsiyalash yo'llari" asarida M.I.Zemtsova quyidagilarni yozadi: "ko'zi ojiz bolada vizual qabul qilish o'chirilganligi sababli, vizual komponent birinchi signal aloqalaridan chiqarib tashlanadi (agar bola ko'rishdan foydalanmagan bo'lsa). Obyektlarni taqqoslash doirasi ko'rish qobiliyatiga ega tengdoshlariga qaraganda ko'zi ojizlarda ancha toraygan. O'xshash belgilar va xususiyatlarga ega obyektlarni farqlash qiyin; umumlashtirish tajribaning yanada toraygan sohasida amalga

oshiriladi. Notanish narsalarni tanib olishda ichki va muhim aloqalar darhol aniqlanmaydi, ko'pincha yon izlar, ba'zan juda uzoq aloqalar paydo bo'ladi. Ko'zi ojiz bolaning hissiy tajribasidagi bo'shliqlar obyektlarni umumlashtirish va tizimlashtirish jarayonlarini sezilarli darajada qiyinlashtiradi. Notanish narsalar ba'zan bitta belgi bilan umumlashtiriladi." Biroq, bu kamchiliklar ko'zi ojizlarning tafakkurini qaytarib bo'lmaydigan darajada pasaytirmaydi, chunki ta'lim va tarbiya jarayonida tafakkurning sekin rivojlanishining asosiy sababi sezilarli darajada yo'q qilinadi. Idrokni yo'naltirish va tashkil etish, tasavvur doirasini kengaytirish va aniqlashtirish, ular asosida to'laqonli tushunchalarni shakllantirish, maxsus maktab o'qituvchisi shu bilan ko'zi ojizlarning tafakkur faoliyati operatsiyalari tizimini muvaffaqiyatli rivojlantirishga yordam beradi.

3-§. Tafakkur shakllari va turlari

Tafakkur operatsiyalarining har biri, taqqoslash yoki mavhumlashtirish, konkretlashtirish yoki umumlashtirish bo'lsin, fikrning hodisalar mohiyatiga tobora chuqurroq kirib borishiga yordam beradi. Tafakkur yordamida atrofdagi dunyoning muhim xususiyatlari va aloqalarini aks ettirish bilvosita tushunchalar, mulohazalar va xulosalarda — tafakkur faoliyatning asosiy shakllarida amalga oshiriladi.

G'ayritabiiy omillarning ta'siri eng kam ifodalangan va yetarli darajada aks ettirish imkoniyati maksimal bo'lgan aks ettirish obyekti va obyekt o'rtasidagi munosabatlardagi eng muhim o'zgarishlar umumlashtirilgan vositachilik mantiqiy bilish jarayonida kuzatiladi. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, saqlanib qolgan sezgi organlari (masalan, rang yoki yorug'lik) yordamida ma'lum bo'lishi mumkin bo'lgan analoglari bo'lmagan obyektlar haqidagi eng mavhum bilimlarni ham tug'ma umumiy ko'rlik bilan o'rganish mumkin.

Ko'rish nuqsonlari bo'lgan tushunchalar shaklida obyektiv voqelik eng mos ravishda aks ettiriladi va bilim shaklida mustahkamlanadi.

Biroq, tushunchalarni tasavvur yetishmovchiligini kompensatsiya qilishning muhim shakli sifatida ajratib ko'rsatib, shuni yodda tutish kerakki, to'g'ri umumlashtirilgan va o'rtacha ifodalanish faqatgina tushunchaviy bilimlar noto'g'ri tushunchalar va og'zaki bilimlarni shakllantirishga asoslangan soxta kompensatsiyadan farqli o'laroq, aniq sensor ma'lumotlar bilan qo'llab-quvvatlanganda mumkin.

Tushuncha - bu so'zda mustahkamlangan obyekt yoki bir turdagi obyektlar guruhi to'g'risidagi umumlashtirilgan va vositachi bilimdir. Tushunchalar haqiqatni uning eng muhim xususiyatlari, bog'liqliklari va munosabatlarida umumlashtirib aks ettiradi.

Tushunchalar asosan ulardan kelib chiqadigan ilgari qabul qilingan obyektlarning g'oyalari yoki tasvirlari bilan chambarchas bog'liq. Umumiy tasavvurlar asosida tushunchalar shakllanishi, tushunchalar esa aniqlashib, tasavvurlar shakllanishiga yordam berishi bilan ifodalangan tushunchalar va tasavvurlar o'rtasidagi o'zaro bog'liqlik, bir tomondan, sensor va mantiqiy bilim birligini ko'rsatadi, boshqa tomondan esa - bir tasavvur darajasidagi buzilishlar boshqa bir tasavvur darajasiga ta'sir qilishini ko'rsatadi. Ko'zi ojizlarda sensor bilish sohasi torayishi tafakkur sohasi, birinchi navbatda, tushunchalarni shakllantirish va keyinchalik ularni ishlatishda aks etadi. Ko'zi ojizlarda tafakkurning eng o'ziga xos xususiyati bu divergensiya, ya'ni haqiqatni aks ettirishning bir-biriga o'ralgan va bir-biriga ta'sir qiladigan tomonlari - sensor va mantiqiy tomonlarning farqlanishi.

Og'zaki shaklda mavjud bo'lgan tarixiy tushunchalarni o'zlashtirib, shu bilan birga shaxsiy tajribada tegishli aniq bilimlarni olmasdan, ko'zi ojizlar hayotdan ajralib qolgan formal bilimlarni o'zlashtiradilar. Ushbu bilimlar (tuyg'ular) to'liq emas, chunki ularda haqiqatning bir-biriga chambarchas bog'liq tomonlari - noyob (tuyg'ularda aks ettirilgan) va umumiy (tuyg'ularda aks ettirilgan) buzilgan.

Bilimning rasmiyatligi, og'zakiligi ko'plab mualliflar tomonidan ta'kidlangan va ko'zi ojizlarning tafakkur tarzini o'rganishda aniq namoyon bo'ladi. Masalan, F.N.Shemyakin ko'zi ojizlar rang nomlarini erkin ishlatishlarini va shu bilan birga ularni tasniflashda qiynalayotganlarini aniqladi, chunki bu holatda obyektlar haqidagi hissiy bilimlar mavjud emas va tushunchalar rasmiy ravishda qo'llaniladi. Ko'zi ojizlar, aniqrog'i tug'ma ko'rlar, rang nomlarini nutqda ishlatganda, odatiy assotsiatsiyalardan (ko'k rang - esdan chiqarmaslik, qizil rang - qon, yashil rang - o't) foydalanadilar, ya'ni har doim rangni ma'lum bir narsa bilan bog'lashadi, bu esa tasavvurning yo'qligi va bilimning umumlashtirilmaganligidandir.

Bunday holatlarda so'zning rasmiy qo'llanilishi bor deb ta'kidlash mumkin. Konsepsiyalarning aniq, sensor to'ldirilishi yo'qligi nafaqat rasmiyatchilikka, balki ularning mazmunini buzib ko'rsatishga olib keladi. Masalan, N.S.Kostyuchekning tajribalarida, tasavvurga tayanmasdan tushunchalarni o'zlashtirgan ko'zi ojiz bolalar ularni noto'g'ri talqin qilishadi. Kontsepsiyalarni yetarlicha anglash, ularning ma'no mazmunini torlashtirish haqida gap ketganda, bu ko'zi ojizlarda kontsepsiyalarni sensor mazmun bilan to'ldirishning yetishmasligi tufayli eng ko'p uchraydi.

Tushunchalarni dogmatik o'zlashtirish va ular bilan rasmiy ishlashni bilimlarni konkretlashtirish, ko'rgazmali qurollardan keng foydalanish asosida yangi tushunchalarni shakllantirish va mavjud tasavvurlarni korrektsiyalash, ko'zi ojizlarni tabiiy obyektlar bilan tanishtirish orqali yengib o'tish mumkin. Shu munosabat bilan shuni ta'kidlash kerakki, asosiy didaktik printsiplardan biri — vizualizatsiya printsiipi — ko'zi ojizlar uchun ayniqsa muhimdir, chunki faqat uning asosida kontsepsiyalarni normal assimilyatsiya qilish mumkin, ular tabiatan voqelikning vizual tasvirlariga tayanishi mumkin emas. Tushunchalarni o'zlashtirishda ko'rgazmalarning roli psixologik va pedagogik adabiyotlarda bir necha bor qayd etilgan. Bu borada K.D.Ushinskiy shunday deb yozgan edi: "Bolalarning tabiati aniq

ravshanlikni talab qiladi. Bolaga noma'lum bo'lgan beshta so'zni o'rgating, shunda u so'zlarni o'rganishga uzoq va behuda vaqt ketkazadi. Ammo bu so'zlarning yigirmatasini rasmlar bilan bog'lang va bola ularni tezda o'rganadi".

Dogmatizm — tanqidiy nuqtai nazardantekshirmay, aniq sharoitni hisobga olmay ko'r-ko'rona fikr yuritish usuli.

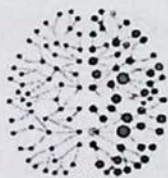
Ma'lumki, fikr va xulosalarning to'g'riligi, muayyan xulosalar chiqarishda, u yoki bu aloqalarni o'rnatishda ishlatiladigan tushunchalarni (qoidalarni) egallash darajasiga bog'liq. Ko'zi ojizlarning sensor va mantiqiy tushunchalaridagi divergensiya, ko'pincha ularning noto'g'ri yoki rasmiy hukm va xulosalar chiqarishiga olib keladi.

Tafakkur ko'rgazmali-harakatli, ko'rgazmali-obrazli va nazariy yoki abstraktlarga ajratiladi. Tafakkur turlari uning mazmuni bilan emas, balki vazifani hal qilishning xususiyati va usuli bilan belgilanadi, shuning uchun ko'zi ojizlar ushbu tafakkur tasnifiga printsiptial o'zgarishlar kiritishi mumkin emasligi aniq bo'ladi. U yoki bu vazifani hal qilish jarayonida qaysi analizator (ko'rish yoki harakat) nazorati ostida harakat sodir bo'lishidan qat'i nazar, tafakkur ko'rish yoki sezish tasvirlari bilan ishlayotganidan qat'i nazar, u birinchi holatda ko'rgazmali-harakatli, ikkinchi holatda esa ko'rgazmali-obrazli bo'lib qoladi.

Hozirgi vaqtda psixologiyada o'rnatilgan tafakkur turlari nafaqat mazmuni va tabiati bilan bir-biridan farq qilishi shubhasizdir. Ushbu fikrlash turlari uning rivojlanishining turli xil genetik darajalarini ham aks ettiradi. Bundan kelib chiqadiki, nazariy tafakkurni rivojlantirish ko'rgazmali-harakatli, ko'rgazmali-obrazli fikrlashga tayanmasdan mumkin emas. Shu bilan birga, rivojlanishning ma'lum bir bosqichida tafakkurning har xil turlari past va yuqori sifatida harakat qilishini tasavvur qilib bo'lmaydi. Aksincha, ko'rgazmali-obrazli asosda rivojlangan nazariy fikrlash ikkinchisining rivojlanishini rag'batlantiradi va ular turli tomonlar bilan birgalikda obyektiv

voqelikni aks ettiradi. Obrazli va nazariy tafakkurning o'zaro bog'liqligi, ayniqsa, har qanday nazariy muammoni hal qilishda qiyinchiliklar bo'lgan hollarda aniq namoyon bo'ladi. Shu munosabat bilan S.L.Rubinshteyn quyidagilarni yozgan: "qiyinchiliklarga duch kelganda, tushunchalarda davom etayotgan tafakkur ko'pincha tasavvurga murojaat qiladi, "tafakkur va narsani taqqoslash" zarurligini his qiladi, fikrni bevosita kuzatish mumkin bo'lgan vizual materialni jalb qiladi". Ko'zi ojizda sensor tajribaning pasayishi "fikir va narsani taqqoslashda" qiyinchiliklarga, asosan tushunchalar bilan ishlashga olib keladi, ammo bu ularning tafakkuri mantiqiy bo'ladi degani emas. Hissiy va kontseptual tafovut mantiqiy emas, balki faqat rasmiy fikrlash turini yaratishi mumkin. Shuni ham ta'kidlash kerakki, aqliy muammolarni hal qilishda bir qator qiyinchiliklarni keltirib chiqaradigan ko'zi ojiz tushunchalarning dogmatik assimilyatsiyasi, ehtimol, normal ko'rish va shunga mos ravishda tasavvurning normal zaxirasiga, tafakkur va narsaning taqqoslanishiga qaraganda ancha tez-tez talab qiladi. Shuning uchun ko'rish nuqsonlari bilan fikrlash turlari va turlarining shakllanishi odatdagidek bir xil bosqichlardan o'tadi va mantiqiy (nazariy) tafakkur faqat rivojlanishi mumkin, deb ta'kidlash uchun barcha asoslar mavjud.

Shunday qilib, ko'zi ojizlarning tafakkur faoliyati ularning rivojlanishida normal ko'ruvchilarning tafakkuri bilan bilan bir xil qonunlarga bo'ysunadi va sensor tajribaning pasayishi ushbu aqliy jarayonga ma'lum bir o'ziga xoslikni keltirib chiqarsa-da, intellektual rivojlanishni sekinlashtiradi va tafakkur mazmunini o'zgartiradi, ammo uning mohiyatini tubdan o'zgartira olmaydi. Tafakkurning rivojlanishidagi me'yordan yuqorida qayd etilgan og'ishlarni hissiy va kontseptual birlikda ifodalangan to'liq bilimlarni shakllantirishga qaratilgan ta'lim natijasida sezilarli darajada bartaraf etish mumkin.

10-MAVZU: NUTQ

Nutq - odamlar til orqali bir-biri bilan muomala va aloqa qilishning alohida usulidir.

P.I.Ivanova va M.E.Zufarova
"Umumiy psixologiya" darslik

1. Nutq to'g'rsida umumiy tushuncha
2. Nutqning xususiy funksiyalari
3. Til va nutqning tuzilishi
4. Nutqning anotamik-fiziologik asoslari
5. Nutq va taffkkur
6. Nutq turlari
7. Nutqning o'sishi

1-§. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar nutqining psixologik asosi

Til orqali aloqa qilish jarayoni bo'lgan nutq faoliyati aniq ijtimoiy xususiyatga ega. U mehnat faoliyatida paydo bo'ladi va rivojlanadi. Aloqa vositasi sifatida nutq bir vaqtning o'zida voqelikni aks ettirishning o'ziga xos umumlashtirilgan shaklidir.

Nutqning psixologik xususiyatlari, rivojlanishning murakkab buzilishlari bo'lgan bolalarni rivojlantirish, o'qitish va tarbiyalash zamonaviy psixologiya va pedagogikaning nisbatan kam o'rganilgan va eng qiyin muammosidir.

Ko'rish qobiliyati buzilganda, nutqning ahamiyati oshadi, chunki u qo'shimcha kompensatsiya funksiyasini o'z zimmasiga oladi. Shu bilan birga, tilni ko'zi ojiz insonlar uchun muloqot vositasi sifatida qo'llash ba'zi qiyinchiliklarga olib keladi, jumladan, so'zlashuv holatini tahlil

qilish qiyinligi va muloqotning og'zaki bo'lmagan elementlarini, sheriklarning tavsiflarini, ular orasidagi masofani, muloqot joyini tushunishning imkoniyati yo'qligi yoki qiyinligi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar nutqining psixologik asosi bir qator omillar bilan bog'liq. Ushbu bolalarda nutq rivojlanishi ko'pincha quyidagi jihatlarga ta'sir qiladi:

1. Sensor tajriba yetishmasligi: Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar atrofdagi dunyoni vizual ravishda qabul qila olmaydi. Bu, o'z navbatida, ularning til va nutq rivojlanishiga ta'sir qiladi, chunki ko'rish orqali o'zaro aloqalar va narsalarni tushunish jarayonlari amalga oshmaydi.

Sensor tajriba yetishmasligi ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda nutq rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar atrofdagi dunyoni boshqa sezgilar orqali, masalan, eshitish, teri tuyish va hid bilish orqali tushunishga majbur bo'ladilar. Bu holat bir necha jihatlarda muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Jumladan:

O'zaro aloqalar: Ko'rish qobiliyati cheklangan bolalar boshqa odamlar bilan vizual aloqani o'rnatishda qiyinchiliklarga duch keladilar. Bu, o'z navbatida, muloqot va ijtimoiy ko'nikmalarning rivojlanishiga salbiy ta'sir qiladi.

Til o'rganish: Ko'rish orqali bolalar atrofdagi obyektlar va ularning funksiyalarini tushunadilar. Vizual manbalar yetishmasligi tilni o'rganishni qiyinlashtiradi, chunki bolalar obyektlarni va ularning nomlarini tushunishda qiyinchiliklarga duch keladilar.

Imaginatsiya va ijodkorlik: Vizual tajribalar bolalarning tasavvurlarini rivojlantirishda muhim rol o'ynaydi. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda tasavvur qilish qobiliyati ham cheklanishi mumkin.

Emotsional rivojlanish: Vizual aloqalar ko'plab emotsional tajribalarni o'z ichiga oladi. Ko'rishda muammolari bo'lgan bolalar emotsional ifodalarni tushunishda va boshqalarning his-tuyg'ularini aniqlashda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin.

Ushbu omillarni hisobga olgan holda, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarga maxsus pedagogik yondashuvlar va terapevtik usullar yordam berishi mumkin. Bu usullar sensor tajribalarni kengaytirishga, til va nutq ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

2. Ijtimoiy aloqalar: Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar ko'pincha ijtimoiy muhitda kamroq ishtirok etadilar. Bu, o'z navbatida, nutqiy rivojlanishga salbiy ta'sir ko'rsatishi mumkin, chunki bolalar boshqa bolalar bilan muloqot qilish imkoniyatidan mahrum bo'lishadi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar ijtimoiy aloqalarda qiyinchiliklarga duch kelishi mumkin, bu esa ularning nutqiy rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi. Ushbu muammoni hal qilish uchun bir qator strategiyalar mavjud:

Ijtimoiy faoliyatlarni rag'batlantirish:

- Bolalarni turli ijtimoiy tadbirlarga, guruh o'yinlariga va faoliyatlarga jalb qilish.
- Ijtimoiy muhitda ishtirok etishlarini qo'llab-quvvatlash va rag'batlantirish.

O'yin va o'rganish:

- O'yin orqali muloqot qilish imkoniyatlarini yaratish. O'yinlar bolalar o'rtasida do'stlik va hamkorlikni rivojlantiradi.
- Nutqiy rivojlanishni rag'batlantiruvchi o'yinlar va faoliyatlar.

Maxsus dasturlar:

- Ko'rish nuqsoni bo'lgan bolalar uchun mo'ljallangan maxsus ta'lim dasturlari va muloqot o'yinlarini ishlab chiqish.
- Nutq terapevtlari bilan hamkorlik qilish.

Texnologiyalardan foydalanish:

- Muloqotni osonlashtiruvchi texnologiyalarni, masalan, ovozli dasturlar yoki brayl yozuvini o'rganishga yordam beruvchi vositalarni qo'llash.
- Onlayn platformalar orqali boshqa bolalar bilan muloqot qilish imkoniyatlarini yaratish.

Oila va jamiyatning roli:

- Oila a'zolarini bolalar bilan muloqot qilishga jalb qilish va ularni qo'llab-quvvatlash.

- Jamiyatdagi ijtimoiy xizmatlar va resurslardan foydalanish.

Emotsional qo'llab-quvvatlash:

- Bolalarning o'zini ifoda etishiga yordam berish, ularning emotsiyalarini tushunishga va ularga munosabat bildirishga yordam berish.

- Ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishga yo'naltirilgan treninglar.

Bu strategiyalar orqali ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar ijtimoiy aloqalarda faol ishtirok etishlari va nutqiy rivojlanishlarini yaxshilashlari mumkin. Eng muhimi, har bir bolaning individual ehtiyojlarini inobatga olishdir.

3. Ovoz va talaffuz: Ko'rish nuqsoni bo'lgan bolalar ovoz va talaffuzni o'rganishda qiyinchiliklarga duch kelishlari mumkin. Ko'rish nuqsoni bo'lgan bolalarda ko'pincha ovozlarni eshitish va takrorlashda qiyinchiliklar yuzaga keladi. Bu holatning sabablari va uni yengish uchun ba'zi strategiyalar quyidagilardir:

Sabablar:

Ovozlarni eshitish qiyinchiliklari: Ko'rish nuqsoni bo'lgan bolalar ba'zida ovozlarni aniq eshitmasliklari yoki farqlashlari qiyin bo'lishi mumkin.

Vizual yordamning yo'qligi: Ovoz va talaffuzni o'rganishda vizual ko'rsatmalar (masalan, og'iz harakatlari) juda muhimdir, va ularning yo'qligi qiyinchilik tug'dirishi mumkin.

Ijtimoiy muloqot imkoniyatlarining cheklanishi: Boshqa bolalar bilan muloqot qilish imkoniyatlarining cheklanishi, o'zaro fikr almashish va nutqiy ko'nikmalarni rivojlantirishda to'sqinlik qiladi.

Strategiyalar:

Ovozli o'yinlar: Ovozlarni takrorlash va eshitishni rag'batlantiruvchi o'yinlar o'ynash. Masalan, hayvonlarning ovozlari takrorlash yoki qo'shiq aytish.

Nutq terapevtlari bilan ishlash: Mutaxassislar bilan ishlash orqali talaffuz va ovoz rivojlanishini qo'llab-quvvatlash.

Tinglov va takrorlash mashqlari: Ovozlarni eshitish va takrorlash uchun maxsus mashqlarni bajarish. Bu bolalarga ovozlarni aniq eshitishga yordam beradi.

Vizual yordamlar: Ovozlarni va talaffuzni o'rganishda qo'llaniladigan vizual materiallar (rasmlar, kartochkalar) yordamida ko'rsatmalar berish.

Ijtimoiy guruhlar: O'zaro muloqotni rag'batlantiruvchi ijtimoiy guruhlar yoki tadbirlarda ishtirok etish.

Bu strategiyalar orqali ko'rish nuqsoni bo'lgan bolalar ovoz va talaffuzni o'rganishda muvaffaqiyatga erishishlari mumkin. Eng muhimi, ularni qo'llab-quvvatlash va motivatsiya berishdir.

4.Emotsional holat: Ko'rish nuqsoni bo'lgan bolalarda o'zini past baholash, izolyatsiya va depressiya kabi emotsional muammolarni keltirib chiqarishi mumkin. Bu holatlar, o'z navbatida, nutq rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Ko'rish nuqsoni bo'lgan bolalarda emotsional holatga sezilarli ta'sir ko'rsatishi mumkin. Bu muammolarni yanada chuqurroq tushunish va ularni yengish uchun quyidagi jihatlariga e'tibor berish muhim:

Emotsional muammolar:

O'zini past baholash: Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar o'zlarini boshqalardan kamroq qadrlil his qilishlari mumkin, bu esa o'ziga bo'lgan ishonchni pasaytiradi.

Izolyatsiya: Boshqalar bilan muloqot qilishda qiyinchiliklar tufayli bolalar o'zlarini yolg'iz his qilishlari mumkin, bu esa ijtimoiy aloqalarni cheklaydi.

Depressiya: Ushbu emotsional holatlar davomiy bo'lishi natijasida bolalarda depressiya rivojlanishi mumkin, bu esa nutq va boshqa ko'nikmalarga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Talaffuz

Nutq rivojlanishi: Emotsional muammolar bolalarning nutq rivojlanishiga to'sqinlik qiladi, chunki ular o'z fikrlarini ifodalashda qiyinchiliklarga duch kelishadi.

Ijtimoiy ko'nikmalar: Izolyatsiya va o'zini past baholash ijtimoiy ko'nikmalarni rivojlantirishga salbiy ta'sir ko'rsatadi, bu esa do'stlik va o'zaro muloqotga to'sqinlik qiladi.

Yechimlar:

Psixologik yordam: Mutaxassislar bilan ishlash orqali bolalarga emotsional holatlarini yengishga yordam berish.

Ijtimoiy faoliyatlar: Bolalarni ijtimoiy tadbirlarga jalb etish, bu ularning ijtimoiy ko'nikmalarini rivojlantirishga yordam beradi.

Oila qo'llab-quvvatlashi: Oila a'zolarining qo'llab-quvvatlashi va motivatsiyasi bolalarning o'zini his qilishida muhim rol o'ynaydi.

Ovoz va talaffuz mashqlari: Nutq terapevtlari bilan birga ovoz va talaffuzni rivojlantirish uchun maxsus mashqlarni bajarish.

Bu jihatlarga e'tibor berish orqali ko'rinishda nuqsoni bo'lgan bolalarning emotsional holatini yaxshilash va nutq rivojlanishini qo'llab-quvvatlash mumkin.

5. Ota-onalar va tarbiyachilarning roli: Oila a'zolari va tarbiyachilar bolalarning nutq rivojlanishida muhim rol o'ynaydi. Ularning qo'llab-quvvatlashi va o'zaro muloqoti bolalarning nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirishda yordam beradi.

Ota-onalar va tarbiyachilarning roli bolalarning nutq rivojlanishida juda muhim. Ularning qo'llab-quvvatlashi va o'zaro muloqoti bolalarning nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirishda quyidagi jihatlar orqali yordam beradi:

Ota-onalar va tarbiyachilarning roli:

O'zaro muloqot:

Ota-onalar va tarbiyachilar bolalar bilan muntazam muloqot o'rnatib, savollarni berishlari va ular bilan javob olishlari kerak. Bu bolalarga o'z fikrlarini ifodalashga yordam beradi.

Ovozli kitoblar va hikoyalar:

- Bolalarga ovozli kitoblar o'qish yoki hikoyalarni aytish orqali ularning so'z boyligini kengaytirish mumkin. Bu jarayon bolalarning tasavvurlarini rivojlantiradi.

O'yinlar va faoliyatlar:

- Nutq rivojlanishini qo'llab-quvvatlash uchun turli o'yinlar va faoliyatlarni tashkil qilish. Masalan, rol o'ynash o'yinlari, qiziqarli savollar berish yoki so'zlarni topish o'yinlari.

Ijobiy muhit yaratish:

- Oila va tarbiya muhitining ijobiy bo'lishi bolalarning o'zini erkin his qilishiga yordam beradi. Bu ularga xato qilishdan qo'rqmasdan fikrlarini ifodalash imkonini beradi.

Qiziqish va rag'batlantirish:

- Bolalarning nutqiy ko'nikmalarini rivojlantirish uchun ularning qiziqishlariga e'tibor berish va rag'batlantirish. Masalan, bolalar qiziqqan mavzular haqida suhbatlashish.

Ota-onalar va tarbiyachilar uchun treninglar:

- Ota-onalar va tarbiyachilar uchun nutq rivojlanishi bo'yicha treninglar yoki seminarlar tashkil etish, bu ularga bolalarning ehtiyojlarini yaxshiroq tushunishga yordam beradi.

Emotsional qo'llab-quvvatlash:

- Bolalar o'z his-tuyg'ularini ifodalashda ota-onalar va tarbiyachilarning emotsional qo'llab-quvvatlashi muhimdir. Bu ularning o'ziga bo'lgan ishonchini oshiradi.

Bu jihatlar orqali ota-onalar va tarbiyachilar bolalarning nutq rivojlanishida muhim rol o'ynaydi va ularning kelajakdagi muvaffaqiyatlariga asos soladi. Nutq va tilni rivojlantirishda ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarga maxsus dasturlar va terapevtik yondashuvlar yordam berishi mumkin.

1986 — 11-avgustda respublika filloprospektyada nutq asotsiya mutaqaddislarining 100 ta shogirdiga, mutaqaddislar individual tajriba mutaqaddislarini o'qitish uchun. Shu munosabat bilan, ushbu kuniy hodisani mutaqaddislar ham e'tiborga olgan bo'lsa qoldi. Bu esa, muqarrar ravishda 100 ta shogird mutaqaddislar o'zlar o'zlaridagi va tushunish imkoniyatini inkor etadigan talabning olib keladi. K. Butken, I. Krugiusning fikriga ko'ra, bunday bayramning asosi shundaki, ko'ruv o'likligining yo'qligi, ushbu visual tasavvurlarni aks ettiruvchi so'zlar va ko'zi ojizlarda visual tasavvurlardan tashqari ilgari qiladigan tasvurlar o'rtasida komparativlikni ko'rsatishga xosil qilinishidir. "Ko'zi ojiz bola, — deb yozgan K. Butken, — u hech qanday mavzuga ega bo'lolmaydigan yoki faqat juda masxara narsalarni anglatadigan so'zlarni eshitadi. Tasavvurlarni visual ravishda yetkazishda katta qiyinchiliklarga duch keladi. Bu qiyinchiliklar kelajakda o'z izini qoldiradi va hech qachon butunlay yo'q bo'lmaydi. Shu sababi ko'zi ojizlarning nutqi ko'pincha mazmunsiz bo'lib qoladi.

A.Shungʻining soʻzlariga koʻra, koʻzi ojizlar "begona til" dan foydalanadilar, uni foydalanishdan olib tashlash va yangisi bilan almashtirish kerak. Birinchi marta XVIII asrning oʻrtalarida fransuz maʼrifatparvori D.Didro oʻzining mashhur "Koʻzi ojizlar toʻgʻrisida maktublar" asarida koʻzi ojizlar uchun maxsus til zarurligi toʻgʻrisida yozadi. Uning fikri deyarli yuz yil oʻtgach Dyufu tomonidan ishlab chiqilgan boʻlib, u shunday deb yozgan edi: "koʻzi ojizlar va zaif koʻravchilar uchun yaratilgan til, faqat eshitish va teginish taassurotlariga tayangan boʻladi. U shakl va iboralarda kambagʻal boʻlsa-da, lekin juda aniq va tushunarli. Ammo uning qatʼiy mantiqiy tuzilishi va notiqlik ilhomi va sheʼriy pafosi uchun unchalik foydali boʻlmaydi, ammo ilm-fan unda qatʼiy tahlil qilish va tizimli asoslash uchun mos vositani topishi kerak".

Nutq tushunchasi va uning funksiyalari bu nuqtai nazardan XIX asr oxiri XX asr boshidagi bir qator ishlarda rivojlangan. (Shtumpf, Krogius, Skrebitskiy), garchi nutq faoliyatini sensualizm bilan talqin qilishning asossizligi va uning ijtimoiy-tarixiy kelib chiqishi, shuningdek, ko'rish va sezish ta'sirini taqqoslashning noqonuniyligi allaqachon isbotlangan.

Asosiy - kommunikatsion (aloqa), signativ (ta'riflash), umumlashtirish, abstraksiyalash va rag'batlantirish funksiyalaridan tashqari, tiflopsixologiyada nutqning kompensator funksiyasi ajratiladi. Tanlash usuli, funksiyasi nutq mazmuni, tuzilishi va xarakteri bo'yicha qandaydir asosiy xususiyatlarning paydo bo'lishini anglatmaydi, balki faqat sezgirlik idrok sohasi torayishi munosabati bilan paydo bo'lgan va shaxsning ruhiy rivojlanishidagi oqibatlarini bartaraf etishga qaratilgan nutq faoliyatining yangi jihatini ko'rsatadi.

Ko'ruv o'tkirligining yo'qolish oqibatlarini nutq bilan kompensatsiyalash, asosan, sezgi idrok sohasida namoyon bo'ladi. Ma'lumki, nutq, so'z haqiqatni sezgi aksini aniqlaydi, tuzatadi va yo'naltiradi. Ko'rish qobiliyatidagi nuqsonlar ko'rish tasvirlarini hissiy tajribadan to'liq yoki qisman ajratib qo'yishga olib keladi va ba'zi hollarda tashqi dunyodagi narsalar va hodisalar saqlangan hissiyotlar tomonidan qabul qilinmaydi. Ushbu bo'shliqlarni to'ldirish, shuningdek, to'liq va aniq bo'lmagan, ko'pincha asl nusxasiga to'liq mos kelmaydigan darajada buzilgan ta'sirli, ko'rish (qoldiq ko'rish mavjud bo'lganda) va boshqa tasvirlarni aniqlashtirish va tuzatish so'zning tafakkur bilan birga bo'lgan funksiyasidir.

Bu yerda shuni ta'kidlash kerakki, nutqning kompensatsion funksiyasini maxsus ajratish faqat ko'zi ojizlik bilan hissiy bilish sohasining normadan jiddiy og'ishlari bilan bog'liq, chunki, aslida, sezgi tajribasining kamchiliklarini nutq bilan kompensatsiyalash ko'zi ojizlarda ham sodir bo'ladi, garchi bunday darajada va bunday miqyosda bo'lmasa ham.

Nutqning kompensatsion funksiyasi ko'zi ojizlarning kognitiv faoliyatining barcha turlarida aniq namoyon bo'ladi: idrok jarayonida, so'z uni yo'naltirganda va aniqlashtirganda, tasavvurning g'oyalari va tasvirlarini shakllantirishda, tushunchalarni o'zlashtirish jarayonida.

Haqiqatni muvaffaqiyatli bilish uchun ajralmas shart-bu ko'rlarning zaif hissiy tajribasini so'z bilan bog'lash, bu muhim xususiyatlarni ajratib ko'rsatishga, obyektlar va ularning qismlari o'rtasidagi aloqa va munosabatlarni o'rnatishga yordam beradi, tushunchalarni rasmiy o'zlashtirilishini yengishga imkon beradi. Nutqni mustahkamlashning ahamiyati ko'plab taniqli tiflopsixologlar va o'qituvchilar tomonidan ta'kidlandi, ular bilish obyektlari, mehnat operatsiyalari va indikativ harakatlarni og'zaki ishlab chiqishni talab qildilar. Nutq, o'qituvchining so'zi, badiiy adabiyot "nafaqat ko'zi ojizlarga jonli shaklda yaqin va uzoqni tushunishni kengaytirish va chuqurlashtirishga yordam beradi, balki sog'lom ko'ruvchilar to'g'ridan-to'g'ri idrok etish orqali oladigan narsalarni ko'zi ojizlarga o'zlashtirish imkoniyatini beradi."

Nutqning kompensatsion funksiyasi kognitiv faoliyat bilan cheklanmaydi-bu umuman ko'zi ojizlarning shaxsiyatini shakllantirish uchun katta ahamiyatga ega. Faqat nutq tufayli ko'zi ojizlar atrofdagi odamlar bilan aloqani saqlab turishlari, jamiyatda harakat qilishlari, ijtimoiy foydali faoliyatda faol ishtirok etadigan uning to'laqonli a'zolari bo'lib qolishlari mumkin.

3-§. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda yozma nutq xususiyatlari

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan kichik maktab o'quvchilarining yozma nutqi rivojlanishining o'ziga xos xususiyatlarini aniqlash muammosi L.N.Yefimenkova, I.N.Sadovnikova, R.I.Lalayeva, A.N.Kornev, L.I.Solntseva va boshqalar tomonidan o'rganilgan. Tadqiqotchilar shuni aniqladilarki, ko'rish analizatori yordamida inson yorug'lik, rang, kattalik, shakl, harakat va yo'nalishlarini aniqlaydi. Rasmlarni qabul

qilishda quyidagi nuqsonlar aniqlangan: sekinlik, noaniqlik, rasmlarning detallarini o'tkazib yuborish. Ayrim elementlarni tushunmaslik va tasavvurlarning noaniqligi natijasida rasmda tasvirlangan narsa haqida noto'g'ri tasavvurlar paydo bo'ladi. Rasmni qismlarga bo'lib ko'rib chiqish uning mazmunini tushunishni qiyinlashtiradi, unda tasvirlangan narsalar o'rtasidagi makon munosabatlarini buzadi. Ko'rish qobiliyatining buzilishi grafik yozuv ko'nikmalarining shakllanishiga salbiy ta'sir ko'rsatishi aniqlandi. Bolalar ko'pincha daftarlardagi chiziqlarni ajrata olmaydilar va shu sababli burchakcha yoza boshlaydilar. Harflarning buzilganligi, so'zlar va satrlarda harflarning bir-biriga nisbatan noto'g'ri joylashuvi, harflarning almashtirilishi, tasviri elementlarning o'tkazib yuborilishi kuzatilgan. Ko'rish qobiliyati buzilgan maktab o'quvchilari o'quv jarayonida o'quv jarayoni tezligi va o'quv topshiriqlarini bajarish sifati bilan bog'liq qiyinchiliklarga duch kelishadi. Ushbu toifadagi bolalar uchun quyidagilar xosdir:

- harakatlar muvofiqlashtirilmaganligi sababli ko'rish – fazoda mo'ljallashda imkoniyatlarning pasayishi;
- qo'lning motor harakatlari aniq bo'lmaganligi sababli predmet-amaliy harakatlarning yetarlicha aniq rivojlanmaganligi;
- o'tmishdagi hissiy tajribaning yetishmasligi;
- umumiy motor yetishmovchiligi;
- qo'l barmoqlari koordinatsiyasi buzilishi, ularning harakatlari sekinlashishi, bir holatda qolib ketishi;
- bolalar uchun odatiy bo'lmagan nuqtai nazardan namoyish qilishda bir narsalarni boshqasiga almashtirish, ko'zning torligi, monokular ko'rish xususiyatlari tufayli buzqlik.

Shu sababli, yozish qobiliyatining negizida turgan ko'rish-harakatlar koordinatsiyasining past darajasi:

- harflarni yomon eslab qolish;
- harflar, raqamlar va ularning elementlarini yozishda o'xshash konfiguratsiyani ajrata olmaslik;

- noaniq, to'liq bo'lmagan yoki yetarli bo'lmagan ko'rish tasvirlari hosil bo'lishi;

- ortiqcha elementlarning paydo bo'lishi;

- harflarni nusxa ko'chirishda jiddiy qiyinchiliklar mavjudligi

- o'ynaband yozuvning paydo bo'lishi va boshqalar.

Ruhiiy yo'nalishni aniqlash ko'nikmalarining shakllanmaganligi yozuvdagi xatolarga olib keladi, ularni tadqiqotchilar bir necha guruhga bo'lishadi.

1. Harflardagi xatolar. Harflar kinetik tamoyili bo'yicha almashtiriladi. Buning sababi shundaki, harf - bu grafik elementlar birikmasi bo'lib, ular bir-biriga nisbatan ma'lum bir tarzda joylash-tirilgan. Agar harflarning birinchi qismi bir xil yozilgan bo'lsa, ko'rishda nuqsoni bo'lgan kichik maktab yoshdagi o'quvchi o'z qo'li harakatining yo'nalishini tanlay olmaydi va o'miga qo'l qo'yadi.

Optik qo'shilish. Bu harflarning aralashuvi quyidagi belgilar bilan farqlanadi:

- elementlarning bo'shliqdagi turli joylashuvi;

- bir xil elementlarning soni va joylashuvi ketma-ketligi;

- qo'shimcha element mavjudligi

Harflarni yozishdagi xatoliklar:

- elementlarni to'ldirmaslik;

- ortiqcha elementlarni qo'shish;

- harflarning bir-biriga nisbatan noto'g'ri joylashishi;

- harflarni oynaband yozish.

I.N.Sadovnikova o - r, f - d, i - e, p - t - q, l - k, , h - j, n - s kabi harflarning kinestetik o'xshashligi bo'yicha almashtirish keng tarqalganligini aniqladi.

2. Bo'g'inlardagi xatolar. Ushbu xatolar so'z elementlari ketma-ketligida yetarlicha barqaror yo'nalish bo'lmaganligi sababli yuzaga keladi. Odatda qo'shni harflar ketma-ketligi buziladi. Ko'pincha so'z boshidagi bo'g'inda harflar o'zgarib turadi, bo'g'inlar to'g'ri so'zlarga

aylanadi, shuningdek, yozilishi o'xshash harflar oqimiga ega bo'lgan bo'g'inlarda bu holat kuzatiladi.

3. So'zlardagi xatolar. Bu holatda so'z konstruksiyalarining ma'nosini tushunish va ularni yozishda qiyinchiliklar yuzaga keladi. Bu holatda so'z oldingi so'zlar bolalarda pastga tushishi, almashtirilishi yoki ikki baravar ko'payishi mumkin.

4-§. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda og'zaki nutq xususiyatlari

Ko'rish analizatorida buzilishlar paydo bo'lishi bilan nutqning roli oshadi, chunki u qo'shimcha ravishda kompensatsion funktsiyani o'z zimmasiga oladi. Shu bilan birga, tilni aloqa vositasi sifatida ishlatish muayyan qiyinchiliklarga duch keladi, masalan, ular orasida nutqiy aloqa holatini tahlil qilishdagi qiyinchiliklar va og'zaki bo'lmagan aloqa elementlarini idrok etishning mumkin emasligi yoki murakkabligi, suhbatdoshlarning xususiyatlari, ular orasidagi masofa.

Muloqot qilishda fikr almashish muhim ahamiyatga ega Ko'rish qobiliyati buzilgan bo'lsa, suhbatdoshlarining o'zaro aloqasiga salbiy ta'sir ko'rsatadi.

Aloqa jarayoni haqida gapirganda, bizning holatlarimizda uchta aniq vaziyatni ajratib ko'rsatish kerak:

- 1) sog'lom ko'ruvchi — ko'zi ojiz;
- 2) ko'zi ojiz — sog'lom ko'ruvchi;
- 3) ko'zi ojiz — ko'zi ojiz.

Birinchi holatda yuzaga keladigan qiyinchiliklar, asosan, ko'zi odamning imkoniyatlarini hisobga olmagan holda, og'zaki bo'lmagan aloqa vositalaridan (yuz ifodalari, pantomimika, intonatsiya) keng foydalanishi va shu bilan ko'zi ojiz sherik tomonidan tushunishning yetishmasligini keltirib chiqarishi bilan bog'liq. To'g'ri, ko'zi ojizlar temp, tembr xususiyatlariga juda nozik munosabatda bo'lishadi. Ko'zi ojizlardan biri bu haqida shunday deydi: "menimcha, inson ruhi biz uchun ko'ruvchilardan ko'ra ko'proq ochiladi-ovoz uning holatini yuz

ifodasidan ko'ra to'g'ridan-to'g'ri, samimiyroq yetkazadi. Eshitish bilan kifoyalanishga mahkum bo'lgan odamlar, asosan, ovozda eng asosiy o'zgarishlarni kuzatish va o'rganish qobiliyatini rivojlantiradilar. Ovozning musiqiy tembriga e'tibor berish kerak: mehribon yoki shafqatsiz, xayrixoh yoki tashvishli bularning barchasi stresslar, tebranishlar, uning qiyaliklari va egri chiziqlari, konturlari orqali uzatiladi. Intonatsiyalarning o'ziga xos xususiyatlariga ko'ra, ko'zi ojizlar suhbatdoshlarining hissiy hayajonlarida aniq yo'naltirilgan bo'ladi.

Shunga qaramay, eshitish yo'qolgan vizual ma'lumotni to'liq qoplay olmaydi va uning yetishmasligi ba'zi hollarda nizolarni, ko'ruvchilar bilan aloqa qilishdan bosh tortishni, munosabatlarni shakllantirishni o'z ichiga oladi. Bundan kelib chiqadiki, ko'zi ojizlar bilan muloqotda ko'ruvchilar nutqdagi lahzali vaziyatni iloji boricha to'liq aks ettirishi, tasdiqlovchi (inkor etuvchi), ko'rsatuvchi, tasviriy va ramziy imo-ishoralardan qochishi, nutqni intonatsion ravishda to'g'ri shakllantirishi kerak.

Ikkinchi holda, suhbatdoshlar o'rtasidagi aloqada ham muammolar yuzaga keladi, chunki ko'zi ojizlarning nutqi intonatsion jihatdan kambag'al, deyarli ifodali harakatlar, ayniqsa mimik harakatlar bilan muvofiq bo'lmaydi. Ko'ruvchi sifatida, qisman ko'r odamning niqobli yuz ifodasi, hech narsani ifoda etmaydigan yoki yo'qolgan ko'zlari ("ko'zlar-ruhning ko'zgusi" iborasini eslang) tufayli unga aytilgan gaplarga bo'lgan munosabatini baholash imkoniyatidan mahrum bo'lganidek, ko'r odam ham sherigining yuzini ko'rmasdan, fikr — mulohazalarga ega emas.

Ikkinchi holatda hamkorlar o'rtasidagi aloqa ham qiyin bo'lib qoladi, chunki ko'zi ojizlarning nutqi past intonatsiyaga ega, deyarli ifodalovchi harakatlar, ayniqsa mimik harakatlar bilan muvofiq kelmaydi. Ko'zi ojizlarda o'z suhbatdoshlarining yuzini ko'rmagan holda, o'z munosabatlarini bildirish imkoniyatidan mahrum bo'ladilar.

Muloqot vaqtida ko'rish qobiliyatiga ega suhbatdoshning strategiyasi bu holda suhbatni doimiy ravishda ushlab turish, vaziyatni tushuntirib beradigan turli xil usullar, nusxalardan foydalanish, teginish bilan aloqa qilishdan iborat bo'lishi kerak.

Muloqot vaqtida ko'rish qobiliyatiga ega suhbatdoshning strategiyasi bu holda suhbatni doimiy ravishda ushlab turish, turli xil usullardan foydalana olishi kerak.

Uchinchi holda (ko'zi ojizlar bir-biri bilan aloqa qilishi) ushbu kamchiliklar va nutq faoliyatidagi qiyinchiliklar ayniqsa namoyon bo'ladi, shuning uchun reabilitatsiya ishi davomida nutq xulq-atvor madaniyatini tarbiyalash, ko'rish bo'yicha nogironlarni muloqot usullari bilan qurollantirish muhimdir.

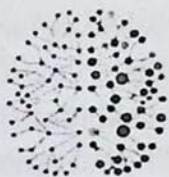
O'z-o'zidan so'z rivojlanishi paytida ko'rlik bir qator xususiyatlarga sabab bo'ladi. Ular quyidagilardan iborat: nutq aloqalarini cheklashda, uni idrok etishning cheklanganligi tufayli nutqning ma'nosini tushunishni buzilishi, og'zaki bo'lmagan tarkibiy qismlar va vaziyatlar, suhbat ishtirokchilarining bexabarligi, ularning joylashuvi va uzoqligi, nutq ishlab chiqarish hajmining o'zgarishi (kamayishi yoki haddan tashqari kengayishi), mimik-imo-ishora nutqidan foydalanishning yo'qligi yoki cheklanganligi bilan bog'liq qiyinchiliklar.

Muloqot qilishdagi qiyinchiliklar, shuningdek, butunlay psixologik sabablarga ega. Ko'zi ojizlarning nutq aloqalarini cheklash, asosan, ko'zi ojizlarni chetlab o'tish (salbiy muloqot tajribasi natijasida), ko'rish qobiliyatini yo'qotgandan so'ng davom etgan depressiya, ko'zi ojizlarning ularga nisbatan "ikkinchi darajali" odamlar sifatida munosabatda bo'lish haqidagi noaniq tasavvurlar, jamiyatning "biz" (ko'zi ojizlar) va "ular" (sog'lom ko'ruvchilar) ga keskin bo'linishi bilan bog'liq.

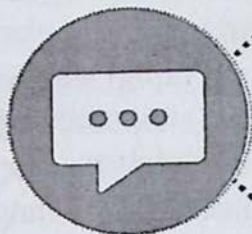
Obyektivlik uchun ko'zi ojizlarning ko'pchiligi sog'lom ko'ruvchilarning imkoniyatlari, ularning ruhiy hayoti xususiyatlari, shuningdek, tushunish darajasi va munosabatlar har doim ham muloqot

jarayoni va o'zaro tushunishni o'rnatishga yordam bermasligini ko'rsatish kerak. Bularning barchasi ko'zi ojizlarni jamiyatga integratsiyalash butun jamiyatga ham bog'liqligini yana bir bor tasdiqlaydi.

Yuqoridagilarni sarhisob qilar ekanmiz, taniqli yozuvchi Sent-Ekzerperi inson uchun mavjud bo'lgan eng katta hashamat – bu nutq faoliyati deb hisoblagan, aloqa madaniyati ko'nikmalarini shakllantirish uchun tiflopedagog tomonidan boshqariladigan maqsadli jarayon zarurligini yana bir bor ta'kidlaymiz.

11-MAVZU: KO'RISHDA NUQSONI BO'LGAN BOLALAR HISSIYOTI (EMOTSIONAL) VA IRODA SFERASINING TAVSIFI

Kishi biror narsani idrok va tasavvur qilganida, eslab qolganida va esga tushirganida, fikr qilganida va gapirganida hamda harakat qilganida biror yoqimli yoki yoqimsiz holatni kechiradi, bu holat huzur qilish yoki ranjishdan, maza qilish yoki qiynalishdan iborat bo'ladi. Bu kechinmalarda odamning o'z tevarak-atrofidagi narsalarga (hodisalar-ga), odamlarga va o'ziga nisbatan subyektiv munosabati ifodalanadi. Yoqimli yoki yoqimsiz kechinma hissiyotimizning (emotsiyalarimizning) birinchi belgisi va elementidir.

P.I.Ivanova va M.E.Zufarova
"Umumiy psixologiya" darslik

1. Hissiyot haqida umumiy tushumcha
2. Hissiyotning fiziologik asoslari
3. Hissiyotning tashqi ifodalanishi
4. Emotsional holatlar va ulaning turlari
5. Odam hissiyotlarining mazmuni
6. Intelektual hislar
7. Ma'naviy hissiyotlar
8. Estetik hislar
9. Hislarning individual xususiyatlari
10. Hislarning ahamiyati

1-§. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar hissiyoti (emotsional) sferasining tavsifi

Ko'zi ojizlar ruhiyatining hissiy-irodaviy sohasi tiflopsixologiyada eng kam o'rganilgan bo'lib, bu asosan emotsiya, his-tuyg'ular va irodani obyektiv o'rganish qiyinchiliklari bilan bog'liq.

Insonning voqelikka subyektiv munosabatida namoyon bo'ladigan tashqi dunyoning o'ziga xos aksi sifatida emotsiya va his-tuyg'ular atrofdagi dunyo qanchalik to'liq, aniq, har tomonlama aks ettirilganiga

va aynan nimani aks ettirishga bog'liq. Albatta, hissiy bilish sohasini toraytiradigan ko'rishning yetishmasligi emotsiyalar va his-tuyg'ularning eng umumiy fazilatlariga, ularning nomenklaturasiga, hayot uchun ahamiyatiga ta'sir qila olmaydi. Ko'zi ojizlik, kuzatishlar shuni ko'rsatadiki, faqat individual his-tuyg'ularning namoyon bo'lish darajasiga, ularning tashqi ifodasiga va hissiyotlarning ayrim turlarining rivojlanish darajasiga ta'sir qilishi mumkin.

Emotsiyalar va his-tuyg'ularning hissiy holatga bog'liqligi sferalar moddiy va ma'naviy ehtiyojlar orqali amalga oshiriladi, ularning rivojlanishi hissiy tajribaning to'planishi bilan bevosita bog'liq. Ko'rinib turibdiki, vizual idrok etilgan narsalarga, hodisalarga, ularning xususiyatlariga normal qarashning bevosita reaksiyasi sifatida paydo bo'ladigan bir qator ijobiy va salbiy his-tuyg'ular ko'zi ojizlarda yo'q. Ko'zi ojizlik, shuningdek, ehtiyojlarning tabiati va dinamikasidagi o'zgarishlarni keltirib chiqaradi, bu esa o'z navbatida ularni qondirish yoki qoniqtirmaslik paytida yuzaga keladigan hissiy tajribalarga ta'sir qiladi.

Xuddi shu manbadan kelib chiqadigan va bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lgan emotsiyalar va his-tuyg'ular bir vaqtning o'zida ruhiy faoliyatning turli darajadagi munosabatlaridir.

Organik ehtiyojlarni qondirish yoki qondirmaslik va atrofdagi dunyo obyektlari va hodisalariga to'g'ridan-to'g'ri reaksiyalar paytida, vizual funksiyalarni yo'qotish bilan yuzaga keladigan emotsiyalar, shubhasiz, his-tuyg'ular kabi sezilarli o'zgarishlarga duch kelmaydi. Tiflopsixologiyada ko'zi ojizlarning hissiy tajribalarining kuchi va chuqurligi to'g'risidagi ma'lumotlar juda ziddiyatli. Ba'zi mualliflarning fikriga ko'ra, ko'zi ojizlar sog'lom ko'ruvchilarga qaraganda kamroq hissiyotga ega, boshqalari, aksincha, ko'zi ojizlarning hissiy hayotining intensivligini ta'kidlaydilar. Biroq, bu masalani aniq hal qilish qiyin. Shubhasiz, bir qator ehtiyojlar (masalan, ovqatlanish yoki uxlash) ko'zi ojizlar tomonidan odatdagidek ko'ruvchilar kabi muvaffaqiyatli qondiriladi va bu ehtiyojlarni

qondirishda paydo bo'ladigan emotsiyalar faqat ehtiyojning ehtiyojlar tarkibiga bo'lgan o'rni va uning qanchalik to'liq qondirilishiga bog'liq bo'ladi. Shuning uchun, bu holda, ko'zi ojizlar va sog'lom ko'ruvchilar o'rtasida hech qanday farq bo'lmasligi mumkin.

Ko'rish analizatorining normal ishlashi bilan bog'liq bo'lgan ehtiyojlarga kelsak, ko'zi ojizlik hissiyotlar (yaxshi yoki salbiy) va hissiyotlarning chuqurligiga ta'sir qilishi shubhasiz. Masalan, ko'zi ojizlarda tez — tez uchraydigan salbiy emotsiyalar yoki ba'zi obyektlarga to'g'ridan-to'g'ri javob berishda emotsional munosabatlarning yo'qligi, bir holatda kognitiv ehtiyojlarning qondirilmasligi, ikkinchisida esa ma'lum bir obyektни bilishga ehtiyoj yo'qligi bilan izohlanishi mumkin. Shu bilan birga, bir qator obyektlar va ularning xususiyatlari, sog'lom ko'ruvchilarda deyarli emotsiyalarni keltirib chiqarmaydigan holatlar ko'zi ojiz odamlarda kuchli hissiy tajribalarni keltirib chiqarishini ko'rish mumkin.

Masalan, ko'zi ojiz va sog'lom ko'ruvchilar orasida bo'lishi mumkin. Bunda ko'zi ojiz inson anonimligini yo'qotib, e'tibor markazida bo'ladi, bu esa unga g'azab va hissiy stress keltirib chiqaradi. Misol uchun, ko'zi ojiz insonga sog'lom ko'ruvchilar oldida oddiy usulda (suvni nazorat qilish uchun barmog'ini idishga tushirish) ichimlikni idishga to'ldirish qiyinchilik tug'diradi, chunki ular o'zlarini kuzatishayotganliklarini his qilishadi. Shu bilan birga ko'p ko'zi ojiz insonlarning atrofdagilarning e'tiborini jalb qiladigan hassalardan foydalanishni rad etishlarini izohlash mumkin. Doimiy ravishda yuqori darajada bo'lgan emotsional kuchlanish ba'zi hollarda emotsional buzilishlarga olib kelishi mumkin. Ba'zi mualliflar emotsional buzilishlarning sababini asosan sog'lom ko'ruvchilarning ko'zi ojizlarga bo'lgan munosabatida (shovqin, hamdardlik, beparvolik munosabatlari) ko'rishadi. Boshqa so'zlar bilan aytganda, sog'lom ko'ruvchi qarindoshlar, do'stlar, notanishlarning xatti-harakatlari ko'zi ojizlarda salbiy emotsional munosabatlarni keltirib chiqaradi.

Anonimlikni yo'qotish bilan bog'liq, yuqorida aytib o'tilganidek, bunday munosabatlar doimiy ravishda yuqori emotsional kuchga ega bo'lishga olib keladi. Bunda ikkita pozitsiya mavjud:

1) sog'lom ko'ruvchilarning o'z shaxsini ko'rish nuqtai nazarini qabul qilish, bu esa o'z-o'zini hurmat qilishni yo'qotish, kamchilik kompleksi;

2) sog'lom ko'ruvchi o'zlarining ijtimoiy va jismoniy kamchiliklari haqidagi tasavvurlariga emotsional qarshilik, bu esa atrofdagilarga nisbatan nafrat, qochish, tajovuzkorlikda ifodalanadi.

Shuni ta'kidlash kerakki, umuman olganda, sog'lom ko'ruvchilarning ko'zi ojizlar kayfiyati haqidagi tasavvurlari ko'pincha noto'g'ri bo'lib chiqadi. Bu zulmat, qayg'u, umidsizlik dunyosi emas, chunki ular hech bo'lmaganda ko'r tug'ilganlar va bolaligida ko'r bo'lganlar uchun bu dunyoni idrok etish neytral bo'lishi kerak (yorug'liksiz va qorong'iliksiz).

Shu bilan birga, ko'zi ojizlarning ko'zi ojizlarga nisbatan munosabati, odatda, noto'g'ri deb baholanadi. V.M.Sorokin tomonidan o'tkazilgan sog'lom ko'ruvchilar o'rtasida o'tkazilgan so'rovnoma ularning ko'zi ojizlarga nisbatan xolisligi, ko'zi ojizlarga jamiyatning past darajadagi a'zolari sifatida qarashlari yo'qligini ko'rsatdi. Ko'zi ojizning umumlashirilgan portretini berish orqali ko'zi ojizning ichki diqqatliligi, o'zini chuqur o'ylashi, o'ziga xos boy ichki dunyosi, yuqori axloqiy darajasi, rivojlangan irodali xususiyatlarini ta'kidlaydi. Biroq, ko'rlikni jismoniy nuqson deb qabul qilmasligini aytishdi. V.M.Sorokin ta'kidlashicha, ko'rinmas ideallashtirishga qaramay, bu portretida ko'rga nisbatan ijobiy munosabat aniq ko'rinadi. Shu bilan birga, respondentlar ko'zi ojizlik ular tomonidan jismoniy nuqson sifatida qabul qilinmasligini ta'kidladilar. V.M.Sorokin ta'kidlashicha, ideallashtirishga qaramay, bu portretida ko'zi ojizlarga ijobiy munosabat aniq ko'rinadi.

Tuyg'ular sohasida paydo bo'lgan emotsiyalar insonning atrofdagi dunyoga bo'lgan munosabatining maxsus shaklidir. Bular haqiqatga

nisbatan barqaror emotsional munosabatlardir va emotsiyalar vaziyat hodisalarining ahamiyatini aks ettiradi. Faqat insonga xos bo'lgan his-tuyg'ular aniq ijtimoiy xarakterga ega. Turli xil his-tuyg'ular-axloqiy, intellektual va estetik-ma'lum darajada barcha odamlarga xosdir, bu ularning ijtimoiy-tarixiy tabiati bilan izohlanadi.

Turli xil his-tuyg'ular har xil darajada voqelikni bevosita aks ettirish bilan bog'liq. U bilan eng kam bog'liq bo'lgan axloqiy tuyg'ular, ko'proq intellektual va bir tomondan sezgi, idrok va tasavvurlar, boshqa tomondan estetik hislar o'rtasida eng yaqin bog'liqlik mavjud. Shuning uchun sensor sohaning torayishi hissiyotlarning ayrim turlariga turli xil ta'sir ko'rsatadi.

Nomenklaturada ko'zi ojiz va sog'lom ko'ruvchilarning his-tuyg'ulari hech qanday farq qilmaydi. Tabiiy va ijtimoiy muhit bilan munosabatlarning buzilishi tufayli ko'zi ojizlarning hislarining o'ziga xos xususiyatlari faqat hislarning ifodasi va rivojlanish dinamikasida namoyon bo'ladi.

Ba'zida ko'zi ojizlikda kuzatiladigan axloqiy va intellektual hissiyotlarning rivojlanishidagi anomaliyalar sog'lom ko'ruvchilarda ham sodir bo'ladi va hech qanday ko'ruv patologiyalari bilan izohlanmaydi. Salbiy hislarning paydo bo'lishi faqat tarbiyaning kamchiliklari bilan izohlanishi mumkin. Bu, birinchi navbatda, aniq ijtimoiy xarakterga ega bo'lgan va mavjud insoniy munosabatlar tizimini aks ettiruvchi axloqiy hislarga tegishli. Oiladagi va maktabdagi noto'g'ri munosabatlar salbiy axloqiy tuyg'ularni keltirib chiqaradi. Axloqiy his-tuyg'ularning mohiyatini tushunish va ko'zi ojizlarning ko'pgina hayotiy misollari, ko'zi ojizlarning axloqiy hislarini to'g'ri tarbiyalashda hech qanday nuqson yo'qligini ta'kidlashga to'liq asos beradi.

Intellektual hislar, shuningdek, insonning ijtimoiy mavqeiga va uning atrof-muhitiga bog'liq. Intellektual hislarni rivojlantirishning zaruriy sharti aqliy faoliyatda ishtirok etishdir. Ko'zi ojizlarga bu imkoniyatni berish, xususan, ularni o'rta va oliy o'quv yurtlarida

o'qitish intellektual hislarni rivojlantirish uchun keng imkoniyatlar ochadi.

Shu bilan birga, intellektual hissiyotlarning rivojlanishi kognitiv faoliyatning muvaffaqiyati va obyektlar va hodisalarda tobora ko'proq yangi tomonlarni kashf etish, ularning mohiyatiga kirib borish, rivojlanish qonuniyatlarini o'rnatish qobiliyati bilan bog'liq. Ko'zi ojizlik hissiy bilish sohasini toraytiradi, bu esa o'z navbatida tafakkurning rivojlanishiga salbiy ta'sir qiladi, bilish jarayonida yuzaga keladigan intellektual hislarni rivojlantirish yo'lida jiddiy to'siqlar qo'yadi. Shuning uchun ko'zi ojizlar, ayniqsa maktabgacha yoshdagi bolalar ko'pincha qiziqishning yetishmasligini sezadilar. Biroq, ulkan kompensatsion imkoniyatlar ko'zi ojizlarga bilimlarni o'zlashtirish, aqliy faoliyat bilan muvaffaqiyatli shug'ullanish yo'lidagi ko'plab to'siqlarni yengib o'tishga imkon beradi, bu jarayonda intellektual hislar rivojlanadi.

Ko'zi ojizlik eng katta ta'siri insonning go'zallikni qabul qilishida va yaratishda paydo bo'ladigan va rivojlanadigan estetik hissiyotlarga ta'sir qiladi. Estetik hislar nafaqat vizual, balki boshqa idrok usullari ishtirokida ham paydo bo'ladi. Biroq, ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilar voqelikning insonga eng kuchli hissiy ta'sir ko'rsatadigan tomonlarini idrok etishni to'liq yoki qisman imkonsiz qiladi. Xuddi shu sabablar madaniy ehtiyojlar va manfaatlar sohasidagi salbiy o'zgarishlarga bog'liq bo'lib, ular estetik hislarning rivojlanishiga sezilarli ta'sir ko'rsatadi.

Shu munosabat bilan, eng muhim savol tug'iladi: ko'zi ojizlarning estetik hislarining rivojlanishi va namoyon bo'lishidagi kamchiliklarni kompensatsiyalash mumkinmi? XIX asr tiflopsixologiyasida ko'zi ojizlar go'zallikdan zavqlanish bilan ajralib turadi, degan fikr keng tarqalgan edi, chunki ular tabiiy go'zallik idealiga ega va ularning potentsial imkoniyatlarini rivojlantirish uchun maxsus ta'lim zarur. Ko'zi ojizlarga ta'lim berish va tarbiyalash jarayonida go'zallik haqida to'g'ri tasavvurlar va unga to'g'ri munosabat shakllanadi.

2-§. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar iroda sferasining tavsifi

Inson - va uning o'ziga xos xususiyatlaridan biri - iroda xatti-harakatlar subyekti hisoblanadi. Axloqiy jihatdan tarbiyalangan iroda, ongning tartibga soluvchi tomoni bo'lib, insonning qiyinchiliklarni yengib, maqsadli harakatlarni amalga oshirish qobiliyatida namoyon bo'ladi. Shuning uchun sog'lom ko'ruvchi insondan ko'ra ko'proq qiyinchiliklarga duchor bo'ladigan ko'zi ojiz inson uchun iroda katta ahamiyatga ega.

Avvallari tiflopsixologiyada keng tarqalgan qarash bor edi, unga ko'ra irodasizlik ko'zi ojizlarning xarakterologik xususiyatidir deb qaralgan. "Ko'zi ojizlar o'zlarining befarqligi, irodasizligi, ularni faoliyatga uyg'ota olmaslik bilan hayratda qoldirishadi", deb yozgan taniqli rus tiflopedagogi A.I.Skrebitskiy. Ushbu va shunga o'xshash fikrlarga bir qator asoslar berilgan: birinchidan, ko'zi ojizlik faoliyatda faol ishtirok etishga to'sqinlik qiladi; ikkinchidan, boshdan kechirgan haddan tashqari qiyinchiliklar mo'ljallangan muammoni hal qilishni rad etishga olib keladi; uchinchidan, cheklangan moddiy va undan ham ko'proq madaniy ehtiyojlar ko'zi ojizlarni ixtiyoriy faoliyatga undamaydi.

Boshqa tomondan, ko'zi ojizlar soatiga duch keladigan qiyinchiliklarning mavjudligi uning irodasini mashq qilishi va kuchaytirishi kerak deb taxmin qilish mumkin. Aynan shu pozitsiyada Moldengauer shunday yozgan: "...ko'zi ojizlar o'z maqsadiga erishish uchun yengib o'tishi kerak bo'lgan kuchaytirilgan to'siqlar uning barcha energiyasini, irodasining barcha kuchini ishga solishini va shu bilan uning irodasi mustahkamlanishini kuzatish mumkin".

Bir tomondan, irodaning rivojlanishiga to'sqinlik qiladigan va boshqa tomondan irodaning rivojlanishiga turtki beradigan sabablarning bu murakkab o'zaro ta'siri tiflogologlar tomonidan psixikaning ushbu sohasidagi ko'zi ojizlarning keskin individual farqlarini, K.Burklen ta'kidlaganidek, "minimal va maksimal

chegaralardan tashqarida" farqlarni keltirib chiqardi, chunki ko'zi ojizlar orasida iroda kuchi ham kuchli, ham zaiflari bor". Darhaqiqat, ko'zi ojizlar orasida siz ajoyib irodali fazilatlarga ega odamlarni uchratishingiz mumkin va shu bilan birga xatti-harakatlarning impulsivligi, taklif qilish qobiliyati, o'jarlik, negativizm kabi irodaning nuqsonlarini kuzatishingiz mumkin. Kuchli miya kasalliklari natijasida ko'rish qobiliyatini yo'qotgan odamlarda irodali sohaning ayniqsa murakkab va tuzatish qiyin bo'lgan nuqsonlari kuzatiladi. Bunday hollarda iroda nuqsonlari ko'pincha patologik xususiyatga ega.

Ko'zi ojizlarning irodaviy sohasidagi keskin, ba'zan qarama-qarshi individual farqlar, birinchi navbatda, oilaviy va maktab ta'limi sharoitlari bilan bog'liq. Bolani o'yinga, so'ngra o'quv va mehnat faoliyatiga kiritish, ixtiyoriy harakatlardagi mashqlar, axloqiy tarbiya irodasining asosi sifatida axloqni shakllantirish va ko'zi ojizlar va sog'lom ko'ruvchilar uchun umumiy bo'lgan irodani shakllantirish uchun boshqa shartlar shaxsiy xususiyatlar, shuningdek o'z-o'zini tarbiyalash, ko'zi ojizlik paytida yuzaga keladigan va irodaning rivojlanishiga to'sqinlik qiladigan sharoitlarni yengishga imkon beradi.

Shunday qilib, K.Burklen tomonidan belgilangan me'yorga nisbatan minimal va maksimal chegaralardan oshib ketish ixtiyoriy sohada ko'zi ojizlarning individual farqlari ko'zi ojizlik emas, balki tarbiyaning natijasidir.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarga ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida irodani tarbiyalash zarur va o'quv ishlarining eng muhim tarkibiy qismlaridan biridir, chunki faqat yuqori darajada rivojlangan irodaviy xususiyatlar mavjud bo'lganda, nuqsonga og'riqli reaksiyalarni va kognitiv, mehnat faoliyati jarayonida, kundalik hayotda yuzaga keladigan ko'plab qiyinchiliklarni yengib, jamiyatning to'laqonli a'zosi bo'lishi mumkin.

3-§. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning faoliyat jarayonini o'ziga xosligi

Odam tabiati jihatidan faol mavjudotdir. U ma'lum faoliyatda bo'lmasdan yashay olmaydi. Inson faoliyatining turi juda ko'p bo'lib, ulardan eng muhimi ijtimoiy qiymatga ega bo'lgan ishlab chiqarish mehnatdir. Odam har doim jamoada bo'lib mehnat qiladi va mehnat natijalarini ham jamoa turmush tarzini o'zlashtiradi, har bir tirik organizmning faolligi uning ehtiyojlarini qondirilishiga qaratilgan bo'ladi.

Anglab bo'lmaydigan va anglab bo'ladigan tabiiy yoki, madaniy, yoki

ma'naviy, shaxsiy yoki ijtimoiy-shaxsiy ehtiyojlar odamda har turli faollik tug'diradi. Ma'lumki, inson faoliyati jarayonida muhim bir mahsulotni yaratadi va undan ishlab chiqarish jarayonida foydalanadi. Aynan faoliyatda erishilayotgan muvaffaqiyatini ta'minlovchi bir qator omillar mavjud. Shular jumlasiga obyektiv va subyektiv omillarni kiritish mumkin va u quyidagi jadvalda aks ettirilgan.

Faoliyat - insoniyatga xos ong bilan boshqariladigan ehtiyojlar tufayli, paydo bo'ladigan va tashqi o'lam bilan kishining o'z-o'zini bilishga, uni qayta qurishga yo'naltirilgan faolligidir,

Harakat — maqsadga muvofiq yo'naltirilib, ongli ravishda amalga oshiriladigan harakatlar yig'indisi. Harakat ongli faoliyatlarning tarkibiy qismlari va motivlaridan biridir. Q.Turg'unovning "Psixologiya" terminlarining qisqacha ruscha o'zbekcha izohli lug'atida: Faollik - shaxsning ehtiyojlarini qondirish uchun voqelikni o'zlashtirishga qaratilgan muhim qobiliyatidir. Faollik ixtiyoriy va ixtiyorsiz bo'lib, kishining faoliyati mehnat, o'qish, o'yin, ijtimoiy hayot, sport, ijod kabilarda yaqqol namoyon bo'ladi"- deb ko'rsatiladi.

Faoliyat - inson hayotining uning voqelikka nisbatan faol munosabatining ro'yobga chiqish shakli. Harakat - maqsadga muvofiq

yo'naltirilib, ongli ravishda amalga oshiriladigan harakatlar yig'indisi ongli faoliyat tarkibiy qismlari va motivlaridan iborat.

V.M.Karimovaning "Psixologiya" o'quv qo'llanmasida quyidagicha ta'riflar uchraydi: Faollik - shaxsning **hayotdagi barcha xatti-harakatlarini** namoyon **etishni tushuntiruvchi kategoriyadir**. Faoliyat - inson ongi va tafakkuri bilan boshqariladigan, undagi turli-tuman ehtiyojlardan kelib chiqadigan hamda tashqi olamni va o'z-o'zini o'zgartirish va takomillashtirishga qaratilgan o'ziga xos faollik shaklidir. Mazkur ta'riflardan ko'rinadiki, faoliyat tushunchasi o'z tarkibiga

shaxsning u yoki bu darajadagi faollik ko'rsata olish darajalarini qamrab oladi va unga umumiy tarzda quyidagicha ta'rif berish mumkin: Faoliyat-anglangan maqsad bilan boshqariladigan ichki (psixik) va tashqi (jismoniy) harakatlar yigindisiga aytiladi. Adabiyotlarda faollik va harakat tushunchalari o'zaro bir-biriga bog'liq bo'lgani bilan ular o'rtasidagi ayrim farqli belgilar kuzatiladi. Jumladan, faoliyatning mazmuni to'la-to'kis uni yuzaga keltirgan tabiiy-biologik va ma'naviy ehtiyojlar bilan shartlashmaganligi tufayli uning psixologik mexanizmi ham o'zgacha negizda qurilishi mumkin. Ikkinchidan, faoliyat muvaffaqiyatini ta'minlash uchun psixik narsa va hodisalarning xususiyat obyektiv xossalarni aks ettirishi, qo'yilgan maqsadga erishish yo'l-yo'riqlarini aniqiab berish lozim. Uchinchidan, faoliyat shaxsning xulq-atvorini maqsadga qaratilgan harakatlarni ro'yobga chiqarish, yuzaga kelgan ehtiyojlarni va yordamga muhtojligi, faollikning imkonini beradigan boshqarishni uddalash lozim. Shuning uchun faoliyatni bilish jarayonlarisiz, irodaviy zo'r berishsiz amalga oshirish juda mushkul. Aynan ikkala omil o'zaro uzviy aloqaga kirgandagina yaratuvchanlik xususiyatini kasb etadi.

Inson faolligining o'ziga xos xususiyati shundan iboratki, faoliyatning mazmuni ana shu faoliyatni yuzaga keltirgan ehtiyojning bir o'zi bilan belgilanmaydi. Agar ehtiyoj faoliyatga motiv sifatida

madad berib, uni rag'batlantirib tursa faoliyatning shakli va mazmuni ijtimoiy sharoitlar, ijtimoiy taiablar hamda tajribalar bilan belgilanadi.

Faoliyatning muhim xususiyatlari:

- Bilishga va muloqatga boigan ehtiyojlar bilan yo'naltirilgan

-Kishilik jamiyati hamkorligidagi faoliyat asosida tashkil topgan, har bir harakat inson uchun

- Hamkorlikdagi faoliyatidagi o'rni ko'ra ahamiyatlidir.

Inson faoliyati juda xilma-xildir. Unga mehnat, pedagogik, badiiy ijod, ilmiy-tadqiqot faoliyatlarini kiritish mumkin. Inson faoliyati tarkibini tahlil qilish, shuni ko'rsatadiki, faoliyat tashqi dunyoni mazmun mohiyati olingan ongli psixik aks ettirilishida namoyon bo'ladi. J.Rieser, Daniel Ashmedlarning (2008) ta'kidlashicha, har qanday faoliyatda inson o'z xatti-harakatlarini maqsadini anglaydi, kutilayotgan natijani tasavvur qiladi, sharoitni idrok qiladi va baholaydi, bajariladigan harakat tarkibini o'ylaydi, irodaviy zo'r beradi, faoliyatning borishini kuzatadi, muvaffaqiyat va mag'lubiyatini o'ylaydi.

Faoliyat bir tomondan, shaxsning rivojlanishi va sifatlarining namoyon bo'lish sharoiti, ikkinchidan, shu faoliyat subyekti bo'lgan shaxsning taraqqiyot darajasiga bog'liqdir. Barcha faoliyat turlari tarkibida uchta tarkibiy qismni: maqsad-motiv-harakatni ajratish mumkindir.

Maqsad - inson faoliyati so'nggi natijasining obrazi sifatida namoyon bo'ladi va ehtiyojlarini amalga oshirilishidir.

Motiv-kishini faoliyatga imdaydi va unga mazmun baxsh etadi. Ish-harakat galdagi bitta oddiy vazifani bajarishga qaratilgan, nisbatan tugallangan faoliyatning tarkibi. Faoliyatga qaratilgan maqsad ozmi-ko'pmi uzoq yoki yaqin bo'lishi mumkin. Shuning uchun bu maqsadga erishish odam tomonidan ana shu maqsad sari harakat qilish davomida uning oldida tug'iladigan qator juz'iy maqsadlarni izchillik bilan hosil qilishdan iborat bo'ladi. Quyidagi harakatning muhim tarkibiy qismlari ko'rsatilgan.

inson faoliyati narsalarni o'zlashtirishga yo'naltirilgan sari - harakatlardan tashqari: a) tananing fazoviy holati; b) qiyofaning saqlanishi (tik turish, o'tirish); v) joy almashish (yurish-yugurish); g) aloqa vositalari sa'y-harakatlari qatnashadi.

Odatda aloqa vositalari tarkibiga:

- a) ifodali sa'y - harakat (imo-ishora, pantomimika);
- b) ma'noli ishora, v) nutqiy sa'y- harakatlarni kiritadi.

Sa'y-harakatlarning ushbu turlarida ta'kidlab o'tilganidan tashqari mushaklar, hiqildoq, tovush paychalari, nafas olish a'zolari ishtirok etadi. Demak, narsalarni o'zlashtirishga qaratilgan harakatning ishga tushishi muayyan sa'y- harakatlar tizimining amalga oshirilishini anglatadi. Bu hodisa ko'p jihatdan harakatning amalga oshishi, shart-sharoitlarga bog'liq. Jumladan:

a) kitobni olish qalamni olishdan boshqacharoq tarzda sa'y-harakatni taqazo etadi;

b) avtomobilni haydash velosepedda uchishga qaraganda o'zgacha sa'y-harakat talab qiladi;

v) 50 kilogrammli shtangani ko'tarishda 16 kilogrammli toshga qaraganda ko'proq quvvat sarflanadi;

g) kartonga katta shaklni joylashtirish, qiyin kechadi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni John Rieser tomonidan rivojlantirilgan yetakchi faoliyat nazariyasi asosida tahlil qilinganda uning faoliyat obyektlari kabi subyektlarining obrazlari qiyin shakllanishi bilan bog'liq o'ziga xosligi aniqlanganki, bu yetakchi faoliyat ichida yangi tuzilmalarning yuzaga kelishida kechikish va ularning yoshga oid rivojlanish davrlari cho'zilishi, uzayishida o'z ifodasini topgan.

Tashqi olam obyektlaridan atrofdagi kishilarni va o'zini kech ajratish yetakchi faoliyatning ilk shakli - muloqotning tiklanishiga ta'sir o'tkazgan, predmetli va o'yin faoliyatida aks etgan. Faoliyatning psixologik xususiyatlarini tavsiflar ekan. A.A.Krilov

“Faoliyatning tashqi vositalari moslashuvi” nomli ishida faoliyatning muvaffaqiyatliligi va natijaliligiga ko‘maklashadigan uchta tashqi vositasi haqida so‘z yuritadi:

insonning ko‘rish, eshitish yoki boshqa sensor analizatorlari orqali axborot olishini ta‘minlaydigan vositalar;

o‘zining harakat qobiliyatlari yoki ovozi vositasida axborot kiritishni ta‘minlaydigan vositalar;

nihoyat, faoliyatning u yoki bu turini tanlashni ta‘minlaydigan vositalar.

Ko‘zi ojiz va zaif ko‘ruvchilarda axborot olish nafaqat tashqi, balki to‘liq axborotni ta‘minlamaydigan ichki biologik sabablar, shuningdek, rivojlanish va harakat sohasini egallashning qiyinligi bilan bog‘liq. Bu ko‘rishda nuqsoni bo‘lgan bolalarda faoliyatning turli shakllari kechishining o‘ziga xosligi va ularning umumiy psixik rivojlanishga ta‘siri haqida fikr kiritishga imkon beradi. Biroq, birinchi navbatda, faoliyatning turli shakllarining ularning rivojlanishidagi qiyinchiliklarni yengib o‘tishdagi katta rivojlantiruvchi va kompensatsiyalovchi rolini ta‘kidlash kerak.

Faoliyatning ko‘rish nuqsonlarini kompensatsiyalashdagi roli hozirda deyarli har bir tiflopsixologik tadqiqotda e‘tirof etiladi. L.S.Vigotskiy buni madaniy-tarixiy rivojlanish nazariyasida ko‘rsatib berdi. John J. Rieser, Daniel H. Ashmed turli faoliyat shakllarini tashkil etish jarayonida ko‘zi ojizlarni rivojlantirish, kompensatsiyalash va reabilitatsiyalash masalalari tashkil etadi. Ko‘zi ojiz bolalarning ilk va maktabgacha yosh davrini genetik tadqiq qilish ko‘zi ojiz maktabgacha yoshdagi bolalarning kompensator jarayonlari shakllanishi hamda ularning umumiy psixologik rivojlanishida predmetli-amaliy, o‘yin va o‘quv faoliyatining rolini yoritib berdi.

Faoliyatda yangi psixik tuzilmalar hosil bo‘ladi va u bolaning eng yaqin rivojlanish zonasini yaratadi. Ko‘rishda nuqsoni bo‘lgan bolalar uchun faoliyatning turli shakllarining sekin shakllanishi xos. Ularning hammasi faoliyat elementlari, ayniqsa, uning ijrochilik qismiga maxsus

Yosh bolalarning o'qitishga muhtoj, zero ko'zi ojiz va zaif harakatlarining harakat sohasi nuqsonga tobora yaqin va uning harakat sohasiga ta'siri eng kuchli bo'ladi. Shu sababli yetakchi faoliyatning faol va rivojlaniruvchi roli ko'p vaqtga cho'ziladi. Masalan, maktabgacha yoshda ko'zi ojizlarda yetakchi faoliyatning o'zaro almashinadigan shakllari predmetli va o'yin sanaladi (L.I. Nelsoneva). Kichik maktab yoshida esa - o'yin va o'qish (D.M. Mallaev). Uch yoshgacha davrda ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning psixik rivojlanishda sezilarli orqada qolishi kuzatiladi, bunga sabab atrof olam haqidagi noaniq tasavvurlarda, predmetli faoliyatning yetarlicha rivojlanmaganligi, sekin rivojlanadigan amaliy muloqot, fazoda mo'ljallash va mobillikdagi nuqsonlarda namoyon bo'ladigan ikkilamchi buzilishlar sanaladi.

A.M. Vitkovskaya shuningdek, predmetli harakatlar shakllanishi sur'ati sekinlashgani, ularni mustaqil faoliyatga ko'chirishning qiyinligini ta'kidlaydi. Maktabgacha yosh davrida predmetli faoliyatning tiklanishiga uning motivatsiyasi va predmetlarning funksional vazifalarini tushunishni ta'minlaydigan nutq faol kirishadi. Tobora qiyin komponent ko'zi ojizlarning manual qobiliyatlariga asoslangan ijrochilik funksiyasi bo'lib qolaveradi, bu predmetli harakatlarning takomillashmagani natijasidir. Predmetning funksional vazifasini tushunish va predmet bilan muayyan harakatni amalga oshirish imkoniyati o'rtasida katta tafovut kuzatiladi. Bu yoshda predmetli harakatni egallash ko'p jihatdan ko'zi ojiz bola va katta yoshli kishining hamkorlikdagi harakatiga asoslanadi, bunda katta yoshli kishining hamkorlik elementi yetakchi sanaladi. Biroq ko'plab ko'zi ojiz bolalarning mustaqil xulqida N.A. Bemshteyn juda primitiv va bir xildagi harakatlar bilan ma'kon maydoni bosqichi deb ataladigan tavsiflagan harakatlar kuzatiladi. Ko'rib taqlid qilishning yordamida passiv harakatlarni o'zlashtirish va takrorlash, ya'ni passiv harakatni proprioseptiv sezgirlik va harakatni bajarishni nazorat yordamida tahlil qilishni o'z ichiga olgan nisbatan murakkab akt

sanaladigan harakatga taqlid hisobiga kompensatsiyalanadi. U anchagina rivojlangan o'z harakatlari va o'rgatuvchi harakatlarini tahlil va nazorat qilish malakasiga tayanadi.

E.Meler kichik yoshdagi ko'zi ojiz bolalarning jismoniy va psixik rivojlanishi o'zaro bog'liqligini kuzatar ekan, ko'zi ojizlarning jismonan chaqqonligi cheklanganligi ularning psixik rivojlanish va aqliy qobiliyatlari darajasiga ta'sir etishini ta'kidlagan. Shu bilan bog'liq holda ko'zi ojizga imanipulyativ qobiliyatlarni rivojlantirishda yordam hamma vaqt ham ko'nikmalarga oddiy o'rgatishdan ko'ra ko'prog'ini anglatadi. Shu tufayli kichik yoshdagi ko'zi ojizlarni predmetli harakatlarga o'rgatish amaliyotida qo'llanadigan hamkorlikdagi va bo'lingan harakat metodi turli operatsiyalarni va harakatlarni ajratish, yagona harakatni uni tashkil etadigan harakatlarga bo'lish va ularning ketma-ketligini o'zlashtirish jarayoni sanaladi.

Predmetli harakatlarga o'zini o'zi o'rgatish ilk va maktabgacha yoshda, odatda, o'yinchoqlardan foydalanish bilan bog'liq. Ular bilan o'ynash o'yinchoqlarning vazifalari bilan tanishishni talab etadi va o'yinchoqning o'zida harakat faolligi namunasi mujassamdir. Predmetli harakatlarni o'zlashtirishning qiyinligi shunga olib keladiki, hatto ko'pchilik katta yoshdagi bolalarning spontan xulqi predmetli-amaliy faoliyat darajasida qoladi.

A.N.Leontevning faoliyat psixologik nazariyasida predmetlilik yoki predmet subyekt harakati qaratilgan obyekt sanalgan yadro sifatida ajratiladi. Ko'zi ojizlarning predmetli harakatlarni o'zlashtirishdagi qiyinchiliklari faoliyatning barcha turlari, jumladan, o'yinning ham tiklanishiga ta'sir o'tkazadi. Maktabgacha va kichik maktab yoshidagi ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar uchun xuddi ko'radiganlari kabi tobora mustaqil faoliyat o'yin sanaladi. Alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalar hayotining senzitiv davrlarini qamrab olib, o'yin ularning rehabilitatsiya imkoniyatlarini oshiradi, ko'zi ojizligi bilan bog'liq nuqsonlarni korreksiyalash va kompensatsiyalashga ko'maklashadi. Bolaning eng rivojlanish eng yaqin zonasi kabi o'yin

tiflopsixologiyada atrof olamni bilish usullarini har tomonlama rivojlantirish, shaxsda ijobiy sifatlarni tarbiyalash vositasi sifatida qaraladi. Ammo ko'rish analizatorining chuqur nuqsoni yoki funksiyasi cheklanishi o'yin faoliyatining barcha strukturaviy komponentlarini egallashda qiyinchiliklar keltirib chiqaradi: bolalarda o'yin syujeti, mazmunining qashshoqligi, o'yin va amaliy harakatlar tizimligi kuzatiladi.

Ko'rish nuqsonlari ishchan erkin muloqotni jiddiy tarzda murakkablashtiradi va qiyinlashtiradi. Ular uchun atrofdagilar bilan muloqotdan qochish, o'zining ichki olamiga orientirlanish, "izolyatsiya" pozitsiyasini yaratish xos.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning o'yin faoliyati tiflopsixologik tadqiqotlarda turli jihatlardan o'rganiladi: uning kompensator jarayonlarni rivojlantirishda (L.I.Solnseva), ma'naviy sifatlarni shakllantirish va o'smirlarning sinfdan tashqari ishlarda ijtimoiy faoliyatini rag'batlantirishda (E.M.Sternina, I.P.Chigrinova), predmetli va o'yin harakatlarini shakllantirishda (S.M.Xorosh), ko'rish idrokini rivojlantirishda (L.I.Plaksina), jismoniy rivojlanish va fazoda mo'ljal olishda (V.A.Kruchinin, R.N.Azaryan, V.P.Nikitin), muloqot vositalarini korreksiyalash va rivojlantirishdagi (M.Zaorska) ijobiy rivojlantiruvchi roli ko'rsatib berilgan. O'yinda bolalarning ijtimoiy xulqi turli tiplari namoyon bo'ladi. D.M.Mallayev o'yin faoliyatini amalga oshirishda ko'rishda nuqsoni bo'lgan uchun xarakterli bo'lgan ijtimoiy munosabatlarning to'rt darajasini ko'rsatib beradi. O'yinda ijtimoiy xulq darajalari bolalarning o'yin faoliyatini egallaganlik xarakteri, o'yin harakatlarini egallaganlik darajasi va syujet boyicha o'yin g'oyasining mavjudligi bilan nisbatlanadi. Bolalar o'yin rivojlanishida bir necha bosqichni o'tadi: o'yin syujeti mavjud bo'lmagani o'yinchoqlar bilan nospetsifik harakatlar;

o'yin syujetisiz o'yinchoqlar bilan elementar harakatlarning yuzaga kelishi;

o'yin harakatlarining paydo bo'lishi va o'yin g'oyasining beqarorligi;

o'yin harakatlarini o'yin g'oyasi bilan nisbatlash va g'oyaga muvofiq

harakatlanish ko'nikmalarining shakllanishi.

O'yin jarayonida nizoli vaziyatlarning paydo bo'lishi ko'rish nuqsonlari bo'lganda ko'p jihatdan hamkorlikdagi o'yinni tashkil etish, o'rtoqlari harakatlarini nazorat qilish, o'ziga olingan rolni bajarishda funksional munosabatlarni tushunishning qiyinligi, o'yin vaziyatini tushunishga ko'maklashadigan maxsus aksessuarlarning mavjud emasligi bilan bog'liq. Faoliyat har doim shaxsning o'ziga-o'zi yashayotgan muhitga va bировga faol ravishda ta'sir etish, subyekt va obyektни o'zgartirishga yo'naltirilgan harakati tushuniladi. Faoliyat ko'pincha ehtiyoj bilan bog'liq bo'lib, shaxs o'zining qandaydir ehtiyojlarini qondirish uchun harakatga, izlanishga yoki faoliyat ko'rsatishga majbur bo'ladi.

Motivlarsiz faoliyat bo'lmaydi. Tashqaridan motivsiz ko'ringan faoliyatni ham ong osti sohasida yillar davomida shakllangan motivlarning ta'siri natijasida yuz beradi. Masalan, ko'zi ojiz o'quvchi maktabni bitirgandan so'ng ota-onasi va boshqalarning noroziligiga qaramasdan tibbiyot bilim yurtiga kirishga urinadi. Nogiron o'spirin bu istagi motivini asoslab bera olmaydi. Chuqurroq tekshirishlarda esa, oila a'zolarining tez-tez kasal bo'lishi, o'zining nogironligidan, nochor ahvoli uni shu xatti-harakatga yo'naltirganligi aniqlandi. Shaxs faqat faoliyat jarayonida shakllanadi va rivojlanadi. Insoniyat hayotini faoliyatsiz tasavvur etib bo'lmaydi, u ongli, maqsadga yo'naltirilgani bilan hayvondan farq qiladi. Psixologik adabiyotlarda ko'pincha uchta yetakchi faoliyat turi farqlanadi. Bu maktabgacha yoshda o'yin faoliyati, maktab yoshida o'quv faoliyati va maktabdan keyingi hayotdagi mehnat faoliyatidir. Ammo, ma'lum bir yosh bosqichlarida biron-bir faoliyat turining shaxsning shakllanishida yetakchi ekanligi tajribalarda tasdiqlanmagan. Shaxsning har tomonlama yetuk shaxs

bo'lib o'sishi uchun har bir yosh bosqichida biron-bir faoliyat turi yetakchi bo'lishi mumkin emas. "Yetakchi faoliyat" tushunchasi pedagogika va maxsus pedagogikada ma'lum bir yosh bosqichlaridagi faoliyat turini yaxshiroq tasavvur etish uchun qabul qilingan. Maktabgacha yoshdagi ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi o'quvchilarning xatti-harakatini kuzatish shuni ko'rsatadiki, bu yoshdagi bolalar o'yin bilan birgalikda atrof-olam haqidagi, ijtimoiy hayot haqidagi, bilim va tajribalami faol ravishda o'rganadilar. Nogiron bolalarni ayniqsa, shu yoshda mehnatga o'rgatmasa keyingi yosh bosqichlarida bu faoliyat turining malaka va ko'nikmalarini, eng muhimi mehnatsevarlik his-tuyg'usini shakllantirish qiyin kechadi. Ko'rish nuqsonining kompensatsiyasida faoliyatning o'rni katta bo'lib, ayniqsa, maktabgacha yoshda rejali, ongli va maqsadga yo'naltirilgan tarbiya va ta'lim jarayoni katta samara beradi. Jismoniy va ruhiy nuqsonlarni kompensatsiyalashda faoliyatning ahamiyati haqida ko'pchilik tadqiqotchilar, ayniqsa, L.S.Vigotskiy tomonidan nazariy va amaliy fikrlar bildirilgan. Bu ilmiy-tadqiqotlar orasida M.I.Zemsovaning "Ko'zi ojizlikni kompensatsiyalash yo'llari" monografiyasi alohida o'rin tutadi.

Tadqiqotda erta va kech ko'zi ojizligi oqibatida yuzaga kelishi mumkin bo'lgan ruhiy kamchiliklarning oldini olishda ruhiy rivojlanishni ta'minlovchi har xil faoliyat turlarining o'rnini hech narsa bosa olmasligi tajribalar bilan isbotlangan. Ko'rish a'zolaridagi nuqson bolaning psixomotor sohasiga: o'z vaqtida turib yurishini, harakatlanishini kechiktiradi. Bola qancha kech yura boshlasa, o'rnidan tursa, atrofidagi narsa va hodisalar haqida kam ma'lumotga ega bo'ladi. Natijada ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bola narsa va obyektlarning joylashuvi, tomonlari, tashqi ko'rinishi, umumiy mohiyati haqida kam ma'lumotga ega bo'ladi. Lekin, ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar maktabgacha yoshda faqat narsalar haqida emas, balki shu yoshda "yetakchi" faoliyat turi-o'yin faoliyatiga ham yetarli kirisha olmaydi. Ayniqsa, harakatli va sherikli o'yinlarga teng huquqli a'zo sifatida

qatnashishga qiynaladilar. Chunki, tengdoshlari bilan o'ynash uchun bola o'yinning mazmunini, qoidasini, o'zining o'yindagi vazifasi va rolini yaxshi bila olishi zarur bo'ladi. 4-7 yoshdagi bolalarda ko'pgina o'yinlar harakatlanish (yugurish, yashirinish va hokazolar) bilan bog'liq bo'ladi. Ko'rish nuqsonida bolaning harakatlanish doirasi torligi uchun u tengdoshlari bilan o'ynay olmaydi. Shuningdek, ko'zi ojizligi rejalashtirish, bajarish jarayonini nazorat qilish kabi faoliyat bosqichlarining kechishiga salbiy ta'sir etadi. Maktabgacha ta'lim muassasalari ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalarni o'yin, o'quv va mehnat faoliyatiga kiritish, elementar va ko'nikmalarni shakllantirishdagi roli juda katta.

Ayniqsa, tug'ma va erta ko'zi ojiz bo'lganlarni maktabgacha yoshda har xil faoliyatga kiritish ularning kompensator moslashuviga ijobiy ta'sir etadi. Kech ko'zi ojiz bo'lganlar bilan o'tkaziladigan reabilitatsiya ishlari asosan faoliyat jarayonida amalga oshadi. Kech ko'zi ojiz bo'lgan shaxs o'zi uchun yangi sharoitga moslashishi uchun hatti-harakatini o'zgartirishi, u ko'proq faoliyatda faol va mustaqil bolishi talab qilinadi.

Reabilitatsiya - ko'zi ojiz shaxsni o'z imkoniyatlari doirasida me'yordagi hayotga va mehnatga qaytarish tushuniladi. Ko'zi ojizlarda fazoviy tasavvurlarni va yo'nalishlarni topish malakasi qanchalik erta boshlansa va u mustaqil izlanish bilan bog'liq bo'lsa samarador kechadi. Doimo yonida hamroh bilan yurgan ko'zi ojizlarda fazoviy yo'nalishlarni topish va mustaqil yo'l topib yurish malakasi paydo bo'lmas ekan.

M.I.Zemsova erta ko'zi ojiz bo'lganlarni iloji boricha ertaroq har xil faoliyatga kiritish ularni hayot to'siqlarini yengishga, tushkunlik kayfiyatidan saqlashga, parokandalik va markaziy asab tizimini degenerative o'zgarishiardan saqlashi mumkinligini tajribalar yordamida tasdiqladi. Ko'zi ojizlar faol faoliyatga kirgandan so'ng, ularda kayfiyatning keskin yaxshilanishi, ko'tarinkilik kuzatiladi. O'yin, keyinroq, o'quv va mehnat faoliyati bolalarning ruhiy va asab

tizimiga ijobiy ta'sir etib analizatorlar ishini ham jonlantiradi. Markaziy asab tizimida qo'zg'alish va tormozlanish izga tushadi, boshqarish va nazorat etish vazifasi mustahkamlanadi. Bu esa o'z navbatida ta'lim va tarbiya jarayonida kamchiliklarni kompensatsiyalash va korrektsiyalashni yengillashtiradi. Maktabda o'quv faoliyati bilan yaqindan bog'liq bo'lgani uchun ham o'zaro bilish va tajribalar almashinish yuz beradi. Shuning uchun ham birinchi sinfda o'quv yilining boshlarida ba'zi o'quvchilarda kuzatiladigan muloqotdan qochish, kayfiyatning tez-tez o'zgarib turishi, affektiv holatlar asta-sekin yo'qolib, o'quvchilarda o'z imkoniyatlarini boshqalar bilan taqqoslash, boshqalarga yetib olish, muloqotga intilish paydo bo'ladi. Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi o'quvchilarda - boshlang'ich sinflardagi mutelik, qiziqishlar va intilishlarning pastligi, faqat buyurilgan topshiriqni bajarish bilan chegaralanish, o'rta va yuqori sinflarda faoliyatda mustaqillik, faollik, hatto o'zi qiziqqan muammoga ijodiy yondoshish bilan almashadi. Chunki, nuqsonli bolaning yoshi o'sishi bilan faoliyat motivlari (ijtimoiy, axloqiy, bilim va boshqalar) ham o'sib boradi, Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi o'quvchilarda boshlang'ich sinflardan yuqori sinflarga qarab faollikning o'sib borishiga sabab: yuqorida aytganimizdek, "Men boshqalardan kammanmi?" deb o'quvchining o'zini faqat nogiron tengdoshlari bilan emas, balki sog'lom tengdoshlari bilan o'zini doimo taqqoslashi natijasida har tomonlama, o'sish, rivojlanish yuz beradi. Ya'ni o'z-o'ziga ta'sir, o'z faoliyatini boshqarish va o'zini-o'zi nazorat qilish paydo boiadi. Albatta, faoliyatning shakllanishida tarbiyachi va o'qituvchilarning yo'naltiruvchi, tashkillashtiruvchi va korreksion ishlari katta ahamiyatga ega. A.T.Litvak fikricha, agar ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchi bolalar bilan kichik yoshlardan bir tizim asosida ish olib borilmasa, ko'pincha bolalarda kompensator moslashish to'satdan va stixiyali boshlanadi.

V.M.Koganning ko'rsatishicha, stixiyali mustahkamlangan kompensator moslashish nuqsonli bolalarda umumlashtirish va tajriba

o'sishini rivojlantirmas ekan. Shuningdek, to'satdan, rejasiz boshlangan va tartibsiz kechgan kompensator moslashish sohta kompensator moslashishni keltirib chiqaradi. Ko'zi ojizlarning boshini orqaga tashlab yurishi (peshonalarini to'siqqa urib olishdan qo'rqishadi), ko'zi ojizlarning egilib boshlarini doimo egiltirib yurishlari (ular oyoq ostlarini yaxshilab ko'rish uchun shunday qilishadi) soxta kompensator moslashuvga misol bo'la oladi. Ba'zi bir ko'zi ojizlarning gavda a'zolarini har xil tutishi, beo'xshov qiliqlari ham shu sabablardan kelib chiqadi. Natijada gavgani to'g'ri ushlab, to'g'i yurish, nozik harakatlar shakllanmasdan qoladi. Sog'lom kishilarda o'z faoliyati va qo'l harakatini ikki tomonlama nazorat qiladi. Harakatni ko'z va muskul-harakat, taktil sezgilari bilan nazorat qilinishi uchun ham ko'pgina harakatlar avtomatlashgan tarzda kechadi. Sog'lom ko'ruvchilar stanokda ishlash uchun har doim ham qo'l va barmoqlar harakatini ko'z bilan nazorat qilmaydilar, bu harakatlar dinamik sterotip tarzda, avtomatik shaklda bajariladi. Ko'zi ojizlik nuqsoni faoliyatni qisman chegaralaydi va unga o'ziga xos o'zgarishlar kiritadi. Ya'ni bulunlay ko'zi ojizlarda qo'l ham mehnat vositasi, ham nazorat qilish vazifasmi bajaradi. Ko'zi ojizlar faoliyatida ko'z nazorati bo'lmaganligi uchun ularning mehnat faoliyat doirasi ham torayib, ular tez harakatlanadigan, aylanadigan mexanizmlar bilan ishlashlari hayotlari uchun xavflidir.

Ko'zi ojiz va zaif ko'ruvchilarga mehnat turlari kasb tanlashda ularning bu xususiyatlarini e'tiborga olishni taqozo qiladi. Bajariladigan harakatning ma'lum tomonlari dast avval to'la anglab boshqarishni talab qilinadi, undan keyin ishning bajarilishi ongning ishtirokini borgan sari kamroq talab qiladi. Bunday hollarda ishning bajarilishi avtomatlashadi. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bola maqsadga muvofiq harakatlarning amalga oshirilishi va avtomatlashuvi malaka deb aytiladi. Ishning tuzilishi shunday qisman avtomatlashuvi tufayli o'zgarish imkoniyati quyidagidan iborat:

1. Harakatlarni ijro qilish usullarining o'zgarishi. Bundan avval har bir alohida-alohida bajarilgan ayrim harakatlar bir butun harakat tarkibidagi oddiy harakatlar o'rtasida hech qanday "to'xtab qolish" va to'siqlar bo'lmaydigan bitta yaxlit aktga aylanadi. Masalan, yozishni o'qitayotgan bola harakatini ko'rish mumkin.

2. Ishni bajarishda sensor, ya'ni hissiy nazorat usullarining o'zgarishi. Ishni bajarish ustidan qilinadigan ko'rish nazorati ko'p jihatdan muskul nazorat bilan almashinadi. Masalan, haydovchi motor o'qitadigan, po'lat quyuvchi metal rangining o'zgarishini farq qiladi.

3. Ish-harakat markaziy boshqaruvchi usullarining o'zgarishi. Diqqat ish-harakatining usullarini idrok qilishdan ozod bo'ladi va asosan ish-amalning hamda natijalarni idrok qilishga qaratiladi. Ayrim hisoblash, qarorga kelish va boshqa intellektual operatsiyalar tez va birlashtirilgan holda "intuitiv" bajarila boshlaydi.

Malaka faoliyat tarkibida o'ziga xos o'rin tutadi. Malaka deb mashq qilish jarayonida ish harakatlar bajarilishining avtomatlashgan usullariga aytiladi. Malaka ish unumdorligining ortishiga, vaqtni tejashga, aqliy faoliyatni bir muncha muhimroq narsalarga safarbar qilishga imkon beradi. Malaka quyidagicha hosil qilinadi:

a) mehnat harakatlari, ularni egalab olishning zarur ekanligi va ahamiyatini anglash;

b) harakat namunasini esda olib qolish;

v) malaka namunalarini ko'p marta bajarish, mashq qilish;

g) izchillik bilan olib boriladigan mashq natijasida harakatlar tezlashadi, xatolar kamayadi;

d) malaka harakatlarni avtomatlashtirish bilan shakllanadi.

Ayrim ortiqcha harakat elementlari tushib qoladi. Biror faoliyatni amalga oshirish uchun mavjud bilimlardan va malakalardan foydalana olish ko'nikma deyiladi. Malaka turli yo'llar bilan ko'rsatish, tushuntirish, ko'rsatish va tushuntirishni qo'shib olib borish orqali hosil qilinishi mumkin.

Har bir ko'nikma va malaka odamning o'z tajribasida avval egallab olgan malakalari asosida yuzaga keladi va amal qiladi. Malaka, ko'nikmalarning ayrimlari kishining ko'nikma hosil qilishiga va malakali ishlashiga yordam beradi, boshqa birlari xalaqit beradi, uchinchilari, yangi ko'nikmalarni o'zgartirib boradi. Bu hodisa maxsus pedagogikada malakalarning o'zaro ta'siri deyiladi.

4-§. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni kasb-hunarga tayyorlash

Ilmiy adabiyotlarda alohida ta'lim ehtiyojlari bo'lgan bolalarning kasb- hunarga tayyorlash masalalari V.S.Avanesov, G.G.Agapova, V.I.Buxalon, N.I.Zaxarov, N.A.Klimov, V.A.Polyakov, V.D.N.Simonenkolarning ilmiy tadqiqotlarida yoritilganligi o'rganildi. Ko'rishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarning kasb-hunarga tayyorlash muammosi har doim kamroq darajada yoritilganligi tahlil qilinganligini ko'rish mumkin.

A.B.Gordin, V.P. Yermakov, L. K. Yermilova, V. P. Joxov, M. I.Zemsova, A.G.Litvak, A.J.Iavitskis, M.Sternina, G.A.Yakuninlarning ilmiy tadqiqotlarida ko'rishda nuqsoni bo'lgan maktab o'quvchilarini kasbiy tayyorgarlik muammosi dolzarb masala sifatida yoritilgan. Sanab o'tilgan mualliflar ushbu tizimdagi mavjud kamchiliklarga, jumladan, tor doiradagi sohalar ro'yxati bilan bog'liq bo'lganlarga e'tibor qaratadilar.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda kasbiy tayyorgarlikning mazmuniy masalalari I.P.Adushkina, A.I.Arnoldov, M. Gilyayuva, Y.G.Gribanova, S.V.Teterskiy tomonidan yoritilgan. Ushinskiy, uni amalga oshirish metodologiyasining tamoyillari, mazmuni va asoslarini ishlab chiqdi va zamonaviy tadqiqotchilar bilan yakunladi. E.L.Bolotova, V.I.Blinov, L.P.Boyko, E.G. Konyukova, A.S.Rodikov, V.B.Uspenskiy va boshqalar bu boradagi ilmiy ishlanmalarni davom ettirdilar.

Ko'rsatmada nuqsoni bo'lgan shaxslarni kasbiy tayyorlash muvaffaqiyatiga asoslanishi kerak. Mamlakatimizda ko'zi ojizlar va zaif ko'ruvchilar uchun kasb-hunar ta'limi olish va ularni keyinchalik ishga joylashtirish imkoniyatlari ularning ko'rish funksiyalarining buzilish darajasi yoki boshqa yo'l bilan nogironligi bilan chambarchas bog'liq. Ko'rish o'tkirligi (vizus), ko'rish maydonining o'lchami, kasallikning oqibatlari yoki barqarorlashuvining mavjudligini hisobga olish odatiy holdir. Ko'zi ojiz odamlarning birinchi guruhiga ikkala ko'zi butunlay ko'ri bo'lganlar, shuningdek, maksimal darajada tuzatilgan odamlar kiradi.

Ko'zi ojiz bolalarni kasbga yo'naltirish ularning qiziqishlari va qobiliyatlarini aniqlashga, kasb tanlashga va hayotda muvaffaqiyatli amalga oshirishga yordam beradigan muhim vazifadir.

Ko'zi ojiz bolalar uchun kasbga yo'naltirish qiyinroq bo'lishi mumkin, chunki ular ko'pincha ma'lumotni idrok etishda va fazoda mo'ljallashda qiyinchiliklarga duch kelishadi. Biroq, zamonaviy texnologiyalar va usullar bu muammoni hal qilishga yordam beradi.

Ko'zi ojiz bolalarni kasbga yo'naltirish bo'yicha mutaxassislar turli xil usullardan foydalanadilar, shu jumladan anketalar, testlar, individual maslahatlar va amaliy mashg'ulotlar. Shuningdek, ular kasblarning audio va matnli tavsifiga ega kompyuter dasturlari kabi maxsus jihozlardan foydalanishlari mumkin. Bundan tashqari V.P.Yermakovning "Ko'zi ojiz bolalarni kasbga yo'naltirish bo'yicha uslubiy tavsiyalar. San'at, tabiat, fan, texnika, ijtimoiy faoliyat" kitobidagi tadqiqoti ham o'qituvchilarga malakali ravishda psixologik programma tuzishga va ko'zi ojiz o'spiringa kasb tanlashda maslahat berishga, shuningdek uni o'zlashtirish uchun zarur bo'lgan shaxsiy taliflarni shakllantirishga yordam beradi.

Kasbga yo'naltirishning asosiy vazifalaridan biri ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarga ularning qiziqishlari va qobiliyatlarini aniqlashga yordam berishdir. Bunga kasbiy yo'nalish testlarini o'tkazish,

shuningdek, ota-onalar va o'qituvchilar bilan suhbatlar orqali erishish mumkin.

O'rta maktab o'quvchilari uchun "Profmaster", "Tuyg'ular aql-zakovatdir", "Professional maslahatchi", "USE uchun psixologik tayyorgarlik", "Daryolar metafora", "Psikomeologiya - bu kasb tanlashdir", o'smirlar uchun esa "Qiziqishlar xaritasi", "Kasb-hunar tanlash matritsasi", "Kasbiy tayyorgarlik so'rov" (OPG), "Kasbiy yo'nalish uyushmalari", "Maqsad - bu vosita - natija" kabi kasb-hunarga yo'naltiruvchi psixologik testlar mavjud.

Bundan tashqari, kasbga yo'naltirish bo'yicha mutaxassislar ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarga tegishli kasbni tanlashda va unga tayyorgarlik ko'rishda yordam berishlari mumkin. Ular mavjud kasblar, ta'lim muassasalari va malaka talablari to'g'risida ma'lumot berishlari mumkin.

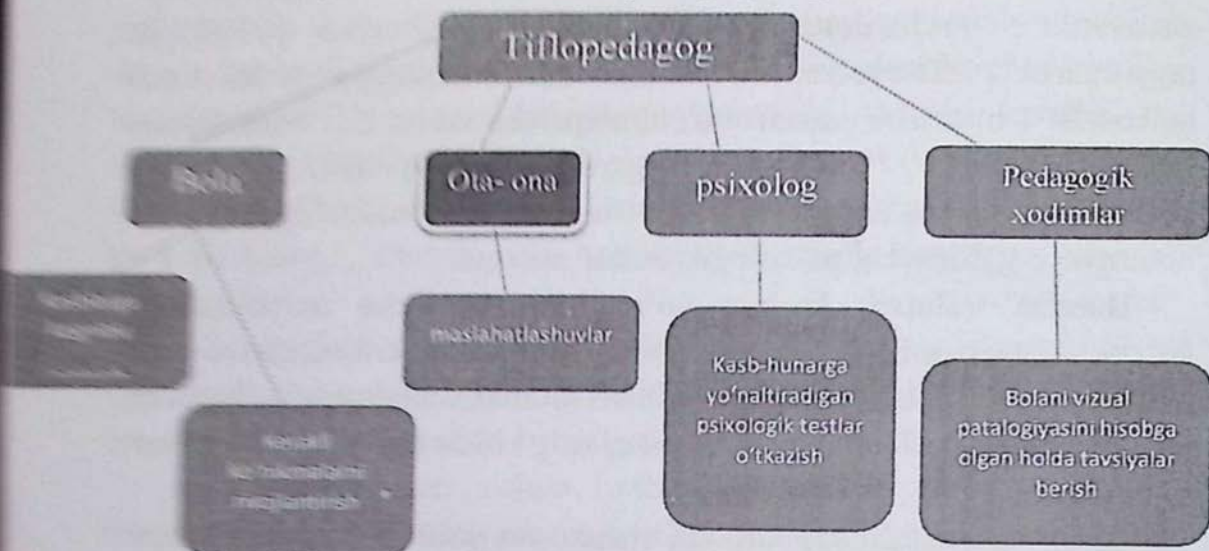
Shuni ta'kidlash kerakki, ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarni kasbga yo'naltirish ularning individual xususiyatlari va ehtiyojlarini hisobga olgan holda amalga oshirilishi kerak. Har bir bola o'ziga xosdir va uning kasbiy kelajagi uning qobiliyatlari va istaklarini inobatga olgan holda aniqlanishi kerak.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan shaxslarni kasbga yo'naltirish tibbiy ko'rsatmalar va kontrendikatsiyalarga, oqilona va sifatli ish bilan ta'minlash tamoyillariga asoslanishi kerak.

Ko'rish qobiliyati past shaxslar uchun kasbiy faoliyatga qarshi ko'rsatmalar:

1. Murakkab mexanizmlarga ega bo'lgan ko'plab qismlardan iborat ob'ektlar bilan ishlashda qiyinchiliklar yoki bunday obyektlar bilan ishlashning mumkin emasligi, harakatlarning aniqligining pasayishi, o'z harakatlarining muvofiqlashtirilishini baholash va ish harakatlari va ishlab chiqarish operatsiyalarini bajarish jarayonida mushaklarning kuchlanish darajasi ko'rish qobiliyati zaif odamlar uchun barcha mehnat kasblari tavsiya etilmaydi. Masalan, chilangar, ta'mirchi, mexanik va boshqalar.

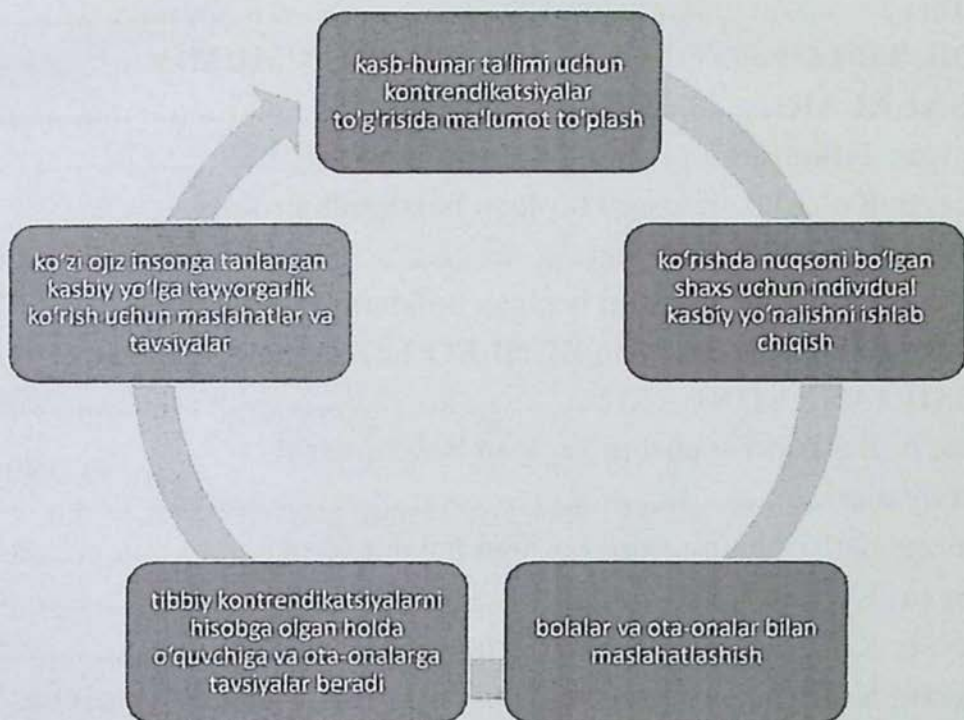
Ko'rishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarni kasbga yo'naltirishda tiflopedagogning vazifalari

2. Ko'zi ojizlar vizual idrokning sekinlashishi bilan ajralib turadi, shuning uchun ular vizual signallarga (operator, dispetcher) tezkor javob berishni, harakatlanuvchi mexanizmlarni boshqarishni va konveyerda ishlashni talab qiladigan kasblar tavsiya etilmaydi.

3. Fazoda mo'ljal olish va uni idrok etishning buzilishi va binokulyar ko'rish tufayli fazoviy yo'nalishni talab qiladigan kasblar (matrosheyderlar, dispetcherlar va boshqalar), shuningdek vizual materialga yoki ranglarni idrok etish funksiyalaridan foydalanish talab etiladigan dekorator, zargar, korrektor kabi kasblar tavsiya etilmaydi.

Ko'rishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarni kasbga yo'naltirishda psixologning vazifalari

Xulosa qilib aytganda, ko'rishda nuqsoni bo'lgan shaxslarning kasbiy yo'nalish tanlashi murakkab muammodir, ularning kasb tanlashi psixologlar, o'qituvchilar, shifokorlarning muvofiqlashtirilgan ishi bilan ta'minlanadi. O'qituvchilar kasbiy ta'lim va tarbiya, kasbiy ma'lumot va tashviqot, ijodiy qobiliyat va kasbiy qiziqishlarni rivojlantirish, kasbiy sinovlar olib borishlari natijasida ko'zi o'g'ir bolalar kasbga yo'naltiriladi. Eng muhim tomoni esa, pedagog har bir bolaga individual yondashadi.

MUNDARIJA

KIRISH	3
I BOB. TIFLOPSIXOLOGIYA FANINING UMUMIY MASALALARI.....	5
1-mavzu: Tiflopsixologiyaning nazariy asoslari.....	5
2-mavzu: Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning ruhiy rivojlanishning o'ziga xosligi	15
3-mavzu: Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarning pedagogik tasnifi	22
II BOB. KO'RISHDA NUQSONI BO'LGAN SHAXSLARNING BILISH JARAYONLARI.....	31
4-mavzu: Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar sezgi xususiyatlari.....	31
5-mavzu: Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar idroki	40
6-mavzu: Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar diqqati.....	43
7-mavzu: Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar xotirasi.....	50
8-mavzu: Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalarda tasavvur (xayol) va uning xususiyatlari	59
9-mavzu: Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar tafakkurini rivojlantirish	67
10-mavzu: Nutq.....	79
11-mavzu: Ko'rishda nuqsoni bo'lgan bolalar hissiyoti (emotsional) va iroda sferasining tavsifi.....	95

F.U. Qodirova, Z.X. Xusnuddinova

TIFLOPSIXOLOGIYA

DARSLIK

Muharrir: X. Tahirov

Texnik muharrir: S. Meliqo'ziyeva

Musaxhih: M. Yunusova

Sahifalovchi: A. Muxammadiyev

Nashr. lits № 2244. 25.08.2020 y.
Bosishga ruxsat etildi 12.12.2024 y.
Bichimi 60x84 1/16. Ofset qog'ozi.
"Times New Roman" garniturasini.
Xisob-nashr tabogi. 7,5.
Adadi 100 dona. Buyurtma № 107.

«Yangi chirchiq book» MChJ bosmaxonasida chop etildi.

**Nashriyot tel. raqami +998 (97) 017-01-01
+998 (94) 673-66-56**

ISBN 978-9910-9027-5-8

9 789910 902758

